

Р1
4.56 Кар. 294 - 1

А.П.ЧЕХОВ

ХАПАРЛА

КЪАРАЧАЙ - ЧЕРКЕС
КИТАБ ИЗДАТЕЛСТВО
ЧЕРКЕССК * 1962

А.П. ЧЕХОВ

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС КИТАБ ИЗДАТЕЛСТВО
ЧЕРКЕССК—1962

Кар. 294-1

Карачаево-Черкесская
ОБЛАСТНАЯ
БИБЛИОТЕКА

В переводе на карачаевский язык печатается по изданию:
А. П. Чехов, собрание сочинений в шести томах, Приложение к журналу
«Молодой колхозник», Москва — 1955 и А. П. Чехов, полное собрание
сочинений в двенадцати томах. Москва — 1961.

КЪАБДАГЪЫ АДАМ

Кечикген уучула Мироносицкий элни эм кыйырында Прокофий деген старостаны бауунда кече къалыргъа деб тохдагъан эдиле. Ала къуру экеулен эдиле: ветеринар врач Иван Иваныч бла гимназияны усдазы Буркин. Иван Иванычни, кесине да алай таб джарашмагъан, Чимша-Гималайский деб бек тисрлю, экили тукъуму бар эди, ол себебден саулай губернияда аны къуру аты бла атасыны атын айтыб къоя эдиле; ол шахарны къатында ат заводда джашай эди, уугъа ол таза хауа солур ючюн келген эди. Гимназияны усдазы Буркин а хар джай сайын П. деген графха къонакыгъа келиучен эди да, бу джерледе ол эртдеден бери юлю адамгъа саналыб тургъан эди.

Джукъламай эдиле. Узун мыйыкълары болгъан узун санлы арыкъ къарт, Иван Иваныч, тышында эшикни къатында олтуруб, юлле тарта эди; аны юсюн ай джарыта эди. Буркин бауну ичинде биченни юсюнде джата эди да къарангыда ол кёрюнмей эди.

Тюрлю-тюрлю хапарланы айта эдиле. Сёлеше келиб, старостаны къатыны Мавра, саулугъу акылы да болгъан тиширыу болгъанлай, саулай ёмюрюнде кесини туугъан элинен башха джерде болмагъаныны, ёмюрюнде да не шахарны, не темир джолну кёрмегенини, бу арт он джылны ичинде уа печь артында олтуруб тургъаныны, орамгъа къуру кече чыкыгъаныны юсюнден айтдыла.

— Да аны не сейири барды? — деди Буркин. — Кеси энчи джашагъан, ракча неда текелемюйюзча ары къабукъларына кириб турургъа кюрешген, джангызлыкъны сюйген адамла бу дуняда аз тюлдюле. Ким биледи, бу зат адамны

узакъ атаулу обществу джаныуаргъа айланнъынчы уясын-
да джанъыз кеси джашагъан кѣзююуне къайтыуу, алай демек
атавизм болууу заты эсе уа, неда адамны къылыгъыны тюр-
лю-тюрлю ышанларыны бу да бири эсе уа, ким биледи? Мен
естествознание бла кюрешген адам тюлме, ол себебден бу
затла бла кюреширге мени ишим джокъду; мени айтыргъа
излегеним: Маврача адамла аз тюлдюле. Ма, узакъда из-
лерге керек тюлдю — эки ай мындан алгъа бизни шахарда
грек тилни усдазы, мени джолдашым Беликов деб биреу ёл-
генди. Сиз аны юсюнден 'а эшитгенсиз. Ол хар заманда, таб
кюн бек иги тургъанлай, галошла кийиб, салкъынлыкъ алыб,
амалы болмагъанча мамукълу джылы палтон бла чыгъыучу-
су халкъгъа белгили эди. Салкъынлыгъы къабында джюрюй
эди, сагъаты да кѣк замшдан этилген къабыны ичинде эди.
карандаш къыаргъа джюлгючюн чыгъарса, ол да къабда
тургъанын кѣре эдинъ; бети да къабны ичинде тургъанча
кѣрюне эди, не бла десенъ, ол аны ёрге кѣлтюрюлген джагъа-
сыны ичине джашыра эди. Ол къара кѣзлюкле сала эди, фу-
файка кие эди, къулакъларына мамукъ бушдукъ эте эди, ар-
багъа миннѣн заманда арбачыгъа ары тартыб миндирирге
буюра эди. Къысха сѣз, бу адам кесин къабукъну ичине са-
лыргъа, айтыргъа тышындан затла анъа тиймезча сакъла-
рыкъ, аны дуниядан джанъыз кесин айырыб тутарча къаб
къуаргъа хаман тохдаусуз излей эди. Дунияда керти зат
бары да ачыуун къозгъай эди, къоркъута эди, хаман сескек-
ли этгенлей тура эди, кесини ол къызбайлыгъын, буса-
гъатны суймегенин джашырыр ючюн эте да болур эди, ол
ёмюрге болмагъан затланы айтыб, хаман эски заманны мах-
дагъанлай тура эди; тюзю, кеси окъутхан, таб, ол эски тил-
ле да анъа ол керти джашаудан кесин джашыргъан галош-
лары бла салкъынлыгъыча эдиле.

— О, къалай ариу тауушлу, къалай алапат тилди грек
тил! — деучен эди; ол бал татыу этдириб, кесини сѣзлерине
шагъатлыкъгъа айтханча, кѣзлерин да джумаракъ этиб, бар-
магъын ёрге тутуб:

— Антропос!¹ — деучен эди.

Беликов кесини акъылын-оюн да къабыны ичинде джа-
шырыргъа кюреше эди. Ол къуру, ол затха, бу затха эркинлик
берилмесин деб джазылгъан циркулярла бла газет статьяла-
ны анъылай эди. Циркулярда сохдагъа инъирде тогъуз са-

¹ Антропос — адам (грекча).

гъатдан сора орамгъа чыгъаргъа боллукъ тюлдю, неда къайсы болса да бир статьяда суймекликге эркинлик джокъду, деб джазылса, ол анъа ачыкъ, белгили анъылашына эди; эркинлик джокъ эсе, — анъа болду. Эркинлик бериу не хо деу анъа бери толу айтылынмагъан, ачыкъ болмагъан, бир ишекли затны джашыргъанча кърюне эди. Шахарда драм кружокга, не китаб окъуучу юйге, неда чайханагъа эркинлик берселе, ол башын да чайкъаб, актырын

— Ол а, ахыры, алайды да алайды, бу бары да алапат ишди, алай а мындан бир зат чыкъмагъа эди, — деучен эди

Не тюрлю да джорукъну бузгъан, андан джанлагъан, тайышхан зат болса, алада аны иши болмагъанлыкъгъа, аны мыдах эте эдиле. Джолдашланы къайсы болса да бири намазгъа кечиксе, неда гимназистле къаллай болса да бир кылыкъ этдиле деб сёз джюриесе, неда класс даманы инъирде кеч офицер бла кърселе, ол бек къайгъыра эди, сора тохдаусуз мындан бир зат чыкъмагъа эди дей эди. Педсоветледе кесини керексиз сакълыгъы бла, хар затха ышаннъысыз болгъаны бла, кесини бу къабдан чыкъмаз къайгъысы бла, эркиши эм тышырыу гимназиялада джаш тёлү кесин аман джюриуете, класслада бек дауур этедиле, ай, тамадалагъа билинге эди ол, ай андан бир зат чыкъмагъа эди, экинчи классдан Петровну, тёртюнчюден Егоровну кысдасакъ къалай болур эди, бек иги болур эди деб ол, бизни бездириб унукъдура эди. Не дейсе? Кесини ахсынуулары, хынчхынчлары бла ол гитче бетинде, билемисиз, хорекнукуча гитче, къансыз бетинде къара кёзлюклери бла бизни барыбызны да баса эди, биз кесибизни хорлата эдик, Петров бла Егоровну кылыкъларыны баллын энишге тюшюре эдик, аланы тутмакъ юйге ата эдик, эм артында Петровну да, Егоровну да гимназиядан чыгъара эдик. Аны бизни квартираларыбызгъа айланнъан бир тюрлю кылыгъы бар эди. Усдазны юйюне келир эди, бир джукъ сымарлагъанча олтуруб тынъылаб турур эди. Алай бир-эки сагъатны олтуруб турур эди да, къобар эди да кетер эди. Алай этмеклиги «джолдашла бла ариу турмакълыкъ» деген магъанада эди, тюзю уа бизге келиб олтурмакълыкъ анъа кыйын кърюне болур эди, келмеклиги уа алай джолдашлыкъ борчун берир ючюн эди. Биз, усдазла, андан къоркъа эдик. Таб директор да къоркъа эди. Кертиси да бизни усдазларыбыз бары да терен акъыллы, адебли, Тургенов бла Щедринден воспитание алгъан адамладыла, алай болгъанлыкъгъа хар заманда бу галошла бла, салкъынлыкъ бла

айланнъан адамчыкъ бютеу гимназияны къолунда сау онбеш джылны тутду! Гимназиянымы? Сау сахарны! Бизни дама-ларыбыз шабат кюнледе спектакль салмай эдиле—ол билиб къояр деб къоркъа эдиле; духовенство да постну кёзююнде аны къатында эти ашны ашаргъа, карт ойнаргъа къоркъа эди. Беликовча адамланы себебинден бу арт онбеш джылны ичинде бизни шахарда хар тюрлю затдан да къоркъадыла. Къычырыб сёлеширге, письмо иерге, бир-бирлери бла таныш-шыргъа, китаб окъургъа къоркъадыла, джарлылагъа болуш-шургъа, окъургъа, джазаргъа юретирге къоркъадыла...

Иван Иванович не эсе да айтыргъа излеб, джётгюрдю, алай а алгъы бурун юллесин тартды, айгъа къарады, сора таммлаб айтды:

— Хы, акъыллыла, адеблиле, Щедринни, Тургеневни да, тюрлю-тюрлю Бокльланы¹, башхаланы да окъуйдула, алай а бой салыб, тёзюб турадыла... Алайды, ма алай болады.

— Беликов мен джашагъан юде джашай эди, — деди Буркин. — Этажыбыз да бир эди, эшиклерибиз да бири-бири туурасында эдиле, биз кёб кере тюбеше эдик, мен аны юй джашауун да биле эдим. Юйюню ичи да къалгъан хапарыча эди: халат, колпак, терезе къанъала, эшик къылычла,—ай, мындан бир зат чыкъмагъа эди деген къайгъысына тыйгъычлыкъ этерик затла бар эдиле. Джаусуз, этсиз хантны ашасанъ аманды, эт, джау ашаргъа уа боллукъ тюлдю, не бла десенъ орус оразаны (постну) тутмайды дерге боллукъдула деб, ол судак чабакъны сары джау бла ашай эди, не бла десенъ ол пост аш тюл эди, анъа эти ашарыкъ дерге да болмай эди. Ол аманнъа сюрмесинле деб къоркъгъандан тышырыу шапа тутмай эди, къачан эсе да бир денщик болгъан, къалай-алай болса да бир кесек ашарыкъ эте билген, тартхандан аязымагъан, алтмыш джыл болгъан Афанасий деб бир къартыракъ адамны тута эди. Афанасий хаман эшиклеге сюелиб, къолларын да бири-бири юсюне салыб, терен ахсыныб, хар заманда да бир затны мурулдай эди:

— Ала асыры кёб джайылгъандыла.

Беликов джатхан юй ящикча гитчечик эди, орундугъуну къалын джабыуу бар эди, джукъларгъа башын басдырыб джата эди; исси эди, тылпыу алалмазча эди, джабылыб тургъан эшикни джел къагъа эди, печни ичи гюрюлдей эди; аш юйден ахсыныула эшитилине эдиле, ахсыныула ачы эдиле...

¹ Бокль Г. Т. — Англияда либерал-буржуазия историк эм социолог.

Джуургъанны тюбюнде да къоркъа эди. Ол не да болсун бир зат болмагъа эди, Афанасий аны соймагъа эди, гудучула кириб къалырла да деб къоркъа эди, сора кечени узунуна уа къоркъуулу тюшле кёре эди, эртденбла гимназиягъа тебресек а, бети-къуту кетиб мыдах эди, ичи адамдан толу гимназия анъа къоркъуу салгъаны, ол аны джанына - тинине джарамагъаны, джанъызлыкъны суйген адамны биргесине мени да баргъаным анъа аур тийгени ачыкъ кёрюне эди.

— Бизни класслада асыры даур этедиле, — дей эди, кеси кёлтюралмагъан затына былай бир баш аллыкъ мадар излеб ол: «Бу джукъгъа ушамайды», — дей эди.

Грек тилни ма ол усдазы, ол къабдагъы адам, ийнана-мыса, къатын алыргъа аздан къалгъан эди.

Иван Иванович. эрлай бауру ичине айланыб айтды:

— Накъырда этесе!

— Да, да ийнаныргъа къыйын болса да, къатын алыргъа аздан къалгъан эди. Бизге история бла географиядан Михаил Саввич Коваленко деб бир джанъы усдаз ийген эдиле, кеси да хохол эди. Ол джанъыз тюл эди, эгечи Варенька да биргесине эди. Ол джаш, узун, къарашилли, уллу къоллары болгъан, бетине къарасанъ да базыкъ ауаз бла сёлешгени белгили тургъан адам эди, кертиси да ауазы бёчгени ичинден: бубу-бу деб сёлешгенча эди... Къыз а алай джаш тюл эди, отуз джылда эди, алай а ол да узун ариу сюекли, къара къашлы, къызыл джаякълы, къысха сёз, къыз тюлдю мармеладды дер эдинъ, кеси да хар нени былай бир анылагъан, джарыкъ, хаман малороссей романсланы джырлагъан, къыл-къыл деб кюлген къыз эди. Былай бир джукъ айтылгъанлай ха-ха-ха деб кюлюб къатыб къала эди. Коваленколары бла биринчи толу танышыу, эсимдеди, директорну туугъан кюнюне джыйылгъаныкъда болгъан эди. Адамны туугъан кюнюне джыйылгъан джерге борчларын берир ююн баргъан мардасыз мыдах усдазланы ичинде билмей тургъанлайыбызгъа къарасакъ, джанъы Афродита аллыбызгъа кемюкден чыкъгъанча чыгъыб къалды: ол бир джанына таянаракъ джюрюйдю, кюледиджырлайды, тебсейди... Хакъ кёлю бла ол «Виют витры» деген джырны андан сора романс. дагъыда бирни джырлады, барыбызны да, таб Беликовну да, тузакъгъа тюшюрюб къойду. Ол къызны къатына олтуруб татлы ышара:

— Малороссей тил кесини джумушакълыгъы, ариу тауушу бла бурунъу грек тилни эсинъе салады, — деди.

Ол сёзле къызны кёлюне джарадыла, сора ол анъа хакъ

кѣлю бла ийнандырырча, кызыб аны хутору Гадячский уезд-де болгъанындан, анасы ол хуторда тургъанындан, анда аллай алаамат кертмеле, хауунла, къабла болгъанларындан халпар айтыб башлады. Хохолла къаблагъа кабакла дейдиле, кабаклагъа уа шинкала дейдиле, ала кызылладан эм кѣкледен «аллай татлы, ауузундан юзmezча аллай татлы борщ эте-диле», — деб тизди.

Биз барыбыз да тынъылаб, тынъылаб турдукъ да, барыбызны да сора башыбызгъа бир акъыл тюшдю.

— Аланы бир-бирине джарашдырыб, юйдегили этиб кыоргъа керек эди, — деб директорну къатыны манъа акъырын айтды.

Бизни Беликовну къатынсыз болгъаны къалай эсе да барыбызны да эсибизге тюшдю, бусагъатха дери аны джашауунда аллай баш затын эслемей, акъылгъа алмай тургъаныбыз кесибизге да сейир болду. Ол тиширыу гъа къалай къарайды, аллай магъаналы ишни кесине джетген заманда бир джанына къалай этерикди? Алгъын бу зат чыртда кыулагъыбызгъа да кирмей эди; ким биледи, не тюрлю погоодада да галошлары бла айлангъан эмда джабыуу тюрлюне кириб башын басдырыб джукълагъан адам тиширыу сюерге боллукъду деб акъылыбызгъа да келтирала болмаз эдик.

— Ол кыркъдан эртде атлагъанды, анъа уа отуз болгъанды....—деб директорну къатыны манъа акъылына келгенни анылатды. — Мен билгеннѣ кѣре, ол анъа барлыкъ эди.

Эрикгенден бизни провинцияда не этмегенлери къалады, къайда болмагъанны да, керексизни да табадыла! Ол бары да керекли зат этилмегенден болады. Энди бу Беликовгъа къатын алгъан да бизге неге керек эди. Аны юйдегили болгъанын кѣзюнѣ кѣргюзюрге да кыйын эди. Директорну къатынына, инспектор тиширыулагъа, бизни гимназияны дамаларыны барына да джан кирди, джашауу магъанасын билмей тургъанлай кѣрюб кыойгъанча, таб бираз келбет да салдыла. Директорну къатыны театрда ложа алады, кыарасакъ аны ложасында Варенька аллай алаамат веери, кеси да кыуанч тыбырлы, джарыкъ, аны къатында да Беликов, гитчечик юйюнден кычхачла бла тартылыб чыкыгъанча, тѣрт бюлюлюб олтурады. Мен бир инъирде кыонакъла джыйгъанымда, дамала амалы болмай Беликов бла Вареньканы чакъыр деб кыысдыла. Кысха сѣз, машина ишлеб тебреди. Вареньканы эрге барыргъа огъай деменги белгили болду. Кыарнашыны кыолунда джашамакълыкъ анъа алай кыуанчлы тюл эди, сау кюн-

ню даулашханлай, урушханлай тура эдиле. Ма сизге сцена: оюула тигилген кёлеги бла, чачы да фуражкасыны тюбюнден чыгыб, мангылайына тюшюб, орамтын узун, сау битген Коваленко келеди; бир кюлунда бир кыалау китабы, бирси кюлунда бутаклы таяггы барды. Аны ызындан да, аны да кюлунда китаблары, бла эгечи келеди.

— Ма, Михайлик, сен муну окъумагъанса! — деб, аны бла кычырыб даулашады. — Мен санъа айтама да, тоба сен муну чыртда окъумагъанса!

— Мен а сенъе окъугъанма дейме да! — деб, Коваленко таяггы бла да тротуарны дюньюрдете кычырады.

— Ах, мени аллахым, Минчик! бизни сёлешгенибиз принципни юсюнденди, сора нек ачыуланаса.

— Мен а сенъе окъугъанма дейме! — деб, Коваленко алгыннан да бек кычырды.

Юйлерине бир тыш адам келсе уа сора туююш ачылыб кыалады. Аллай джашау бездирген болур эди, кесини бир тыгырыггы боллугъун сюе болур эди, джылын да эсге алыргъа керекди; бу кёзюде сайлай турургъа заман джокъду, кимге да, таб грек тилни усдазына да барлыкъса. Аны да айтыргъа керекди, бизни кызыланы асламысына кимге барсала да бир баргъан атлы этселе, болады. Кыалай болду эсе да, Варенька бизни Беликовгъа огъай демегенин танытды.

Беликов а? Ол Коваленкогъа да, бизге келиучюсоча, бара эди. Келир эди анъа, олтурур эди да тынъылар эди да турур эди. Ол тынъылаб тура эди, Варенька уа анъа «Виют витры» деген джырны джырлай эди, неда анъа сагъышлы болуб кесини къара кёзлери бла къарай эди, неда билмей тургъанлай:

— Ха-ха-ха, — деб кюлюб, къатыб кыалыр эди.

Суюмеклик иште, артыкъсыз да юйдегили болууда, айтыб синъдирмекликни уллу магъанасы барды. Бары да — джолдашлары да, дамала да Беликовгъа юйдегили болургъа керексе, джашауунда юйдегили болуудан башха зат кыалмагъанды деб тебретиле; биз барыбыз да аны алгъышлай эдик, кюлмей, ышармай юйдегили болмакылык бек магъаналы затды дегенъе ушаш кыйда болмагъан затланы да айта эдик; аны юсюне да Варенька ушагъыусуз адам тюл эди, кеси да статский советникни кызы эди, хутору да бар эди, эм башы не эди десенъ, анъа алай джумушакъ эмда джюреги бла эс белген биринчи тиширыу эди, ол себебден тамам аны башы тегерек айланды, кертиси да мен юйдегили болургъа керекме деген акъылгъа кирди.

— Ма былайда аны галошларын да, салкынлыгын да сыйырырга керек эди, — деди Иван Иванович.

— Айхай да, алай этерге мадар болмады. Ол юйюнде столуна Вареньканы суратын салган эди, хаман манъа келиб Вареньканы юсюнден, юйдегили болуб джашауну юсюнден, юйдегили болмакълыкъ бек магъаналы атлам болганыны юсюнден хاپар айта эди, Коваленколагъа да дженъил-дженъил бара эди, алай а кесини джашау халисинден джукъ тюрлендирмеген эди. Аны къой, юйдегили болама дегени анъа ачы тийген эди, азгъан эди, бети агъаргъан эди, кесини къабына андан да терен кириб кетгенча кърюне эди.

— Варвара Саввишнаны мен джаратама, — дей эди манъа, къарыусуз къыйыкъ ышара, — мен билеме юйдегили болургъа хар адамгъа керекди, алай а... была бары да, къалай эсе да, билмей тургъанлай башланыб къалдыла... Бираз сагъыш этерге керекди.

— Не сагъыш керекди? — дедим анъа. — Юйдегили болугъуз, кереклиси олду.

— Огъай, юйдегили болуу ол магъаналы атламды, алгъы бурун бойнунъа салынныкъ борчланы, джууабчылыкъны базманда чегерге керекди... артда андан бир джукъ чыкъмасын. Ол зат манъа тынчлыкъ бермегенден энди мен кече джукъламай чыгъама. Тюз айтсам, мен къоркъама; аны да, къарнашыны да акъыллары бир тюрлюдю, кеслери да затны бир тюрлю сюзе биледиле, характери да асыры тириди. Алсанъ, ким биледи, башынъ бир дамырлыкъгъа къалса уа.

Директорну къатынын эмда бютеу бизни дамаланы мыдах этиб келечи иймей, артдан артха созду. Хаман бойнуна тюшерик борчну, джууабчылыкъны чегиб кюреше эди, алай эте тургъанлай да хар кюн сайын дегенча Вареньканы биргесине айлана эди, ол таб аныча болумгъа тюшген алай этерге керекди деб эте да болур эди. Сора манъа юйдегили болуб джашауну юсюнден сѐлеширге келе эди.

Билмей тургъанлай бир kolossaliche Scandal¹ болду ансы, эшда, эм ахырында ол келечи иерик болур эди эмда бизде эрикгенден не этерге билмей минъле бла болуучу юйлениуленни бири керексизге боллукъ болур эди. Тыйыншлыды айтыргъа, Вареньканы къарнашы, Коваленко, Беликовну биринчи танышхан кюнлеринден да башлаб кърюб болмай эди, анъа тѐзалгъан да этмей эди.

— Чыртда анъыламайма, — дей эди ол, имбашларын да

¹ Уллу дауур, къалабалыжъ.

къымылдата, — анъыламайма, сиз бу тилчини ичигизге къалай сыйындыраласыз, бу келепен аякъны. Ха, джююсханла, сиз мында къалай джашаяласыз! Сизни атмосферагъыз тылпыуунъу тыяды, керахатды. Сиз педагогла, усдазламысыз? Сиз чын ючюн талашханласыз, сиздеги уллу храм тюлдо, благочинияны управасыды, сизде полицияны будкасындача мысды ийис урады. Огъай, шохларым, сизни бла энтда бир кесек турсам, сора кесибизге, хуторгъа кетеме, анда ракла тутарма, хохолланы сабийлерин окъутурма. Кетерикме, сиз а былайда кесигизни Иуда бла къалыгъыз, ол эки джарылыб огъуна къалсын.

Неда ол джыламукълары келгенча бир базыкъ ауаз бла, бир инъичге джюуолдеген ауаз бла кюлюб-кюлюб, сора менъе къолларын эки джанына кериб сора эди:

— Ол менде неге олтурады? Анъа не керекди? Хаман олтуруб къараб турады.

Ол, таб Беликовгъа «Глитай уу гыбы» деб ат да атагъан эди. Кертиси, биз анъа эгечинъ Варенька «уу гыбыгъа» барыргъа умутлуду дерге болалмай эдик. Бир джолда директорну къатыны анъа эгечигизни быллай келбетли, халкъ бары да сыйлагъан Беликовгъа джарашдырсагъыз иги боллукъ эди деб мыстылаб, къыйырын айтханында, къаралыб мурулдады:

— Ол мени ишим тюлдо. Таб джерде джыланнъа да барсын, мен башха адамны ишлерине къатышыргъа суюмейме.

Энди андан арысына тынъылагъыз. Қайсы эсе да бир онъмазлыкъ, Беликов галошла кийиб, кѣнчегини бучхакъларын ёрге этиб, салкъынлыкъны да башына тутуб, Вареньканы къолтугъундан кириб келе тургъанларыны карикатурасын салыб, тюбюнде да: «Сюймеклик синънъен антропос», — деб джазгъан эди. Тюрсюнлери, анъылаймыса, бир да залим салыннъан эдиле. Суратчы джанъыз бир кече ишлеб къалгъан болмаз эди, не бла десенъ эркиши эм тиширыу гимназияны усдазлары, семинарияны усдазлары, чиновникле — бары да аллай бирер сурат алгъан эдиле, Беликов да алгъан эди. Карикатура анъа мардасыз ауур тийген эди.

Экибиз да юйден бирге чыкъдыкъ — ол туура биринчи майны кюню эди: ыйых кюн эди, биз барыбыз да, усдазла, гимназиячыла гимназияны къатында тюбешиб, сора алайдан джаяулай шахарны эл джанында чегетчикге барыргъа деб сѣлешген эдик да, — экибиз ары бара тургъанлай, ол кѣм-кѣк кѣгериб, джауарыкъ булутдан да бек къаралды.

— Къаллай аман зар адамла бардыла! — деди ол, эринлери да къалтырадыла.

Мен аны бек джазыкъсындым. Биз алай бара тургъанлай, ийнан сен анъа, былай къарасакъ, Коваленко велосипедге миниб, ызындан да Варенька, ол да велосипедде, кеси да къызарыб, арыб, алай болса да джарыкъ, къууанчлы халда экиси да келе тура эдиле.

— Биз а, — деб къычырады ол, — алгъа барабыз! Кюн алай ариуду, алай ариуду, туура сейирликди!

Экиси да тас болуб кетдиле. Мени Беликовым кѐм-кѐкден чыммакъ болуб, сын болуб къалды. Тохдады да, сора манъа къарады...

— Айыб этмегиз, бу не тукъум затды? — деб сорду ол. — (Огъесе мени кѐзлерим мени алдай болурламы? Ай юйюнье, гимназияны усдазларына эмда тиширыулагъа велосипедде джюрюгенлери ушагъыулумуду?

— Да аны не ушагъыу сузлугъу барды? — дедим мен. — Джюрюсюнле къаллай бир керек эселе да.

— Алай къалай болады? — деб мени тынч кѐллю тургъаныма сейирсиниб къычырды. — Сиз нени айтасыз?!

Асыры алджагъандан ол алайдан ары барыргъа излемей, юйге къайытды.

Экинчи кюн ол къолларын бир-бирине хаман тынчылыкъсыз ышый эди, кеси аллына илгене эди, халы аман болгъаны бетинден белгили эди. Дерсден да кетиб къалгъан эди, аллай ишни ол ъмюрюнде биринчи кере этген эди. Кюнорталыкъ да ашамады. Эшикте толугъа джайгъы хауа болгъанлыкъгъа, инъир ала джылыракъ кийиниб Коваленколары таба тентрей кетди. Варенька джокъ эди, юйде джанъыз къарнашы тура эди.

Коваленко сууукъ халда:

— Джууукъ болугъуз, олтуругъуз, — деб къашын-башын туюдю.

Кюнортадан сора джанъы тынчайыб тебрегени себебли, бетин джукъу басыб эди, кесини да бек аманы тутуб тура эди.

Беликов олтуруб узун тынъылаууну ийиб бир он минут туруб, сора башлады:

— Мен сизге джюрегими сѣндюрюрге келгенме. Мени джюрегими джюгю бек аурду. Ким эсе да бир хыйнычы мени да, экибизге да джууукъ дагъыда бир тиширыуну да эл кюлорча этиб, суратларыбызны салгъанды. Мени былайда хатам болмагъанын айтыб сизни ийнандырыуну кесиме борчха санайма... Бу хыликге бизге айтылырча менден чыкыгъан

хыянат болмагъанды, хаман да кесими намысымы не къадар толу джюрютюрге кюрешгенме.

Коваленко кесин кѣбдюрюб, сѣлешмей олтура эди. Беликов бир кесек тохдаб турду да, мыдах аъазы бла акъыртын дагъыда башлады:

— Мени сизге дагъыда айтыр затларым барды. Мен эрт-деден бери къуллукъ этеме, сиз а къуллукъ этиб джанъы башлагъансыз, сизден тамада болгъаным себебли, сизге эс табдырыуу кесиме борчха санайма. Сиз велосипедге миниб айланасыз, ол а джаш тѣлюню юретген адамны бетине джарашхан зат тюлдю.

— Сора нек? — деб Коваленко базыкъ аъаз бла сорду?

— Михаил Саввич, муну дагъыда анылатыргъамы керекди, алайсыз да анылашынмаймыды? Усдаз велосипедге миниб айланаса, окъуучулагъа ўа не къалады? Ала ол заманда тѣббелери бла джюрюрюкдюле! Бу затха циркуляр бла эркинлик берилмеген эсе, этерге да керек тюлдю. Мен тюне не эс ташларгъа джетдим! Мен сизни эгечигизни кѣргенимде, мени кѣзлерим алас-булас этдиле. Къатыннъа къызгъа да велосипедни юсюнде кѣрюнемклик къалайгъа барады!

— Энди, сизге не керекди?

— Меннѣ джанъыз бир зат керекди — сизге эс табдырыгъа, Михаил Саввич. Сиз джаш адамсыз, сизни джашауугъуз аллыгъыздады, кесигизни мардасыз бек сакъ джюрютюрге керексиз, сиз а аны сан этмейсиз, ой, сан этмейсиз! Оюула тигилген кѣлек киесиз, орамда да не эсе да бир китабларыгъыз бла айланасыз, энди ўа ма аны юсюне да велосипед. Сизни эмда сизни эгешчигизни велосипедге миниб айланнъаныгъызны директор билир, андан попечителге¹ джетер... Аны не игилиги барды?

— Эгечим бла мен аякъ машиналагъа миниб айланнъаныбызда кишини иши джокъду! — деб Коваленко къызарды. — Мени юй эмда джашау ишлериме бурнун ургъанны итни бюсюреуун этиб къысдарыкъма.

Беликовну бети акъ учхун болуб, ѳрге къобду.

— Сиз мени бла бу тукъум аъаз бла сѣлеше эсегиз, мен хапарымы андан ары созалмайма, — деди ол. — Мени къатымда тамадаланы юсюнден, тилейме, алай айта турмагъыз. Сиз властлагъа сый бериб къараргъа керексиз.

¹ Попечитель — бурун окъуу учреждениелеге тамадалыкъ этген, инспекторну орун джюрютген адам.

— Сора мен властлагъа аман сѣлешдимми да? — деб Коваленко анъа ачыулу къарай, сорду. — Тилейме, мени тынчлыгъымы бузмагъыз. Мен тюз иннетли адамма, сизни кибик джойюсхан бла сѣлеширге излемейме. Мен тилчилени суймейме.

Беликов тынъысыз болуб ашыкъ-бушукъ этди бети-къуту кетиб эрлай кийиниб башлады. Ол аллай хыны сѣзлени кеси ёмюрюнде биринчи кере эшите эди.

— Не суйсегиз да айтыргъа боллукъсуз. — деб ол ал комнатадан бачхычланы башында табхыргъа чыкъды. — Мен сизге эскертирге керекме бизни ким болса да биреу эшитген болур, бизни сѣзюбюзню киши башха тюрлюге бурдурмаз ючюн, ким биледи, бир зат болмаз ючюн, мен бизни сѣлешген сѣзюбюзню магъанасын директор джойюсханнъа айтыргъа керекме... былай эм баш магъанасын. Ол мени борчумду.

— Айтыргъамы? Бар, айт!

Коваленко аны арт джанындан джагъасындан тутуб тюртуб джиберди. Беликов галошлары бла болгъанны дюньордете, бачхычладан энишге тѣнъереди. Бачхычла мийик эмда тик эдиле, алай болса да ол тюрбуне хатасыз тѣнъереб тюшдю да тюрбюнде ёрге туруб, кѣзлюкле саумудула деб, бурнуна тийиб кёрдю. Алай а ол бачхычлада тѣнъереб келген заманда, биргесине да эки тишируу бла, эшикден кириб, Варенька тюрбюнде сюелиб къараб тура эдиле. — Беликовгъа барындан да ол аур тийген эди. Былай бедишлик болгъандан эсе, боюн джигин чыгъарса, эки аягъын сындырса иги болгъанча кёрюндю: энди бютеу сахар билликди, директоргъа да, попечителге да джетерикди, ой бир зат болмагъа эди! — джанъы карикатура саллыкъдыла, чынъ артында отставкагъа чыкъ дерик болурла...

Ол ёрге тургъанында, Варенька аны таныды, аны кюлкюк тюрсюнюне, буршу болгъан пальтосуна, галошларына къараб, не болгъанындан хапары болмагъанлай, кеси эслемей джыгъылгъан болур деб, кесин тыялмай, саулай юйге эшитдириб:

— Ха-ха-ха! — деб кюлдю.

Ол узун созуб «ха-ха-ха» деб къаты кюлгени бла бары бошалды: келечилик айтыу да, Беликовну джер башында джашауу да. Ол энди Вареньканы не айтханын да эшитмей эди, бир зат да кѣрмей эди. Юйюне къайтханындан сора ол неден да алгъа столну юсюнден суратны къоратды, аны ызы бла джатды, андан сора чыртда къобмады.

Бир юч кюнден Афанасий меннѣ келиб, бариннѣ не эсе да болгъанды, докторгъа адам нерге керек болурму деб сорду. Мен Беликовгъа бардым. Ол джабыуу тубюнде башын джууургъан бла басдырыб, сѣлешмей джата эди; джукъ сорсанъ ол къуру: хо неда огъай деген болмаса, башха бир таууш чыгъармай эди. Ол джатыб Афанасий да аны къатында мыдах болуб, къашы-башы туюлюб, терен ахсыныб ѳрге-энишге бара эди; андан а аракъы ийс бѣчгеден ургъанча ура эди.

Бир айдан Беликов ѳлдю. Аны басдырыгъа барыбыз да бардыкъ, алай демеклик: эки гимназия бла семинария. Энди ол гонда (гробда) джатхан заманында, бет тюрсюню джуаш, суююмлю эди, таб эм ахырында ол бери туралмазлыкъ къабына салыннъанына къууаннъанча, джарыкъ эди. Да, ол кесини муратына джетди! Таб, аны сыйын этгенча, басдыргъан заманыбызда кюн мутхуз, джауумлу эди, барыбыз да галошла эм салкъынлыкъла бла баргъан эдик. Басдырыгъа Варенька да баргъан эди, гонну къабыргъа ийген заманда, джылагъан эди. Мен сынагъаннъа кѳре хохол тиширѳла не джылагъан этедиле, не харх этиб кюлген этедиле, аланы орталыкъ халлары болмайды.

Джашырмай айтайым, Беликовча аллай адамланы басдырыу зауукълукъ ишди. Биз къабырладан къайтыб келе бетлерибиз алай аман кетмеген эди. Бу эртде, сабий заманыбызда, тамадала юйден кетселе, эркин къалгъаныбызгъа къууаныб, садда бир-эки сагъат чабыб ойнаб толу керилгенибизге ушаш бир зауукълукъ зат болгъанын бери киши да айталмай эди. Эй, эркинлик! Андан умутчу болуу, аны боллугъуна бир керти кесек ышаныу керти да джюрекге къанатла битдиреди!

Биз къабырладан иги умут бла къайытдыкъ. Алай а арадан бир ыйыкъдан кѳб да кетмегенлей джашау быягъынлай саркъыб тебреди, энтда алгъынча къыйын, бездирген, болумсуз, циркуляр эркинлик бермегенлик этмесе да, толу эркинлиги да болмагъан джашау; иги болмады. Кертиси да, Беликовну басдырдыкъ, алай а аллай къабдагъы адамла энтда къаллай бир къалгъандыла, энтда ала къаллай бир боллукъдула!

— Ол тюмюдю, — деб Иван Иванович юллесин къабындырды.

— Энтда ала къаллай бир боллукъдула! — деб къайтарыб айтды Буркин.

Гимназияны усдазы баудан чыккыды. Ол уллу бойлу болмагъан, тыкъ, къашха башлы, белине джете кетген къара сакъаллы адам эди; аны биргесине эки ит да чыккыдыла. Ол айгъа къарады да:

— Ай, ай! — деди.

Кече арасы болгъан эди. Онъ джанында эл бютеу кёрюне эди, узун орам узакъгъа, беш кычырымгъа созула эди. Хар бары шош эм терен джукъугъа батхан эди; не кымылдагъан зат, не таууш джокъ эди, табигъатда быллай шошлукъ болур деб, таб ийнанырынъ да келмей эди. Быллай ай джарыкъ кече юлери, гебенлери, шыбыртсыз тургъан таллары бла кенъ эл орамны кёрсенъ, джанынъ да рахат болады; орам рахатлыгъын къуллукъдан, къайгъыдан эм кыйынлыкъдан кечеги келекеледе джашыргъаны бла джууаш, мыдах, алапат болгъанча, джулдузла да анъа джумушакъ ийнакълар къаргъанча, джерни юсюнде энди аманлыкъ къалмагъанча, хар зат иги болгъанча кёрюне эди, сол джанында элни кыйырындан джалан джер башлана эди; ол узакъгъа къарамлагъа дери джайылыб, кёрюне эди, юсюне ай джарыкъ тегюлюб тургъан ол джерни кенъинде да не кымылдагъан, не таууш чыккыгъан джокъ эди.

— Ол тюлмюдю, — деб къайтарыб айтды Иван Иванович. — Бизни шахарда солууну алдырмагъан иссиликде, тарлыкъда джашайбыз, керексиз къагъытланы джазабыз, винт оюнну ойнайбыз, — была къаб тюлмюдюле? Биз бютеу ёмюрбюзню ишсиз - кючсюз, къайгъычы, джукъ анъыламагъан, адамланы кюнлерин бош ашыргъан тишируулары ичинде джашайбыз, керексиз болмагъан затланы айтханыбыз недэ алагъа тынъылагъаныбыз — ол къаб тюлмюдю? Тынъыласанъ мен санъа бек акъыл берген хапарчыкъ атайым.

— Огъай, энди джукълар заман болгъанды, — деди Буркин. — Эртденблагъа деричи.

Экиси да баугъа барыб, биченнэ джатдыла. Былай экиси да башларын джабыб, кёзлери къалккыугъа баргъанлай. дженъил аякъ тауушла эштилдиле: топ, топ... Ким эсе да бауда узакъ болмай джорюй эди; бир кесек бара эди да тохдай эди, бир минутдан дагъыда: топ, топ... Итле хырылдадыла.

— Мавра джорюйдю, — деди Буркин.

Аякъ тауушла тохдадыла.

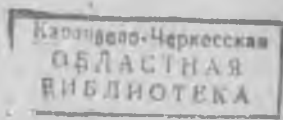
— Етюрюк айтханларын кёрген да, эшитген да этсенъ, — деди Иван Иванович, бир джанындан бир джанына айлана, —

ол ётюрюкге чыдаб да турсанъ, дагъыда санъа тели атайдыла; ётмек къабын ючюн, бир джылы тыгъырыкъ ючюн, эки шай багъасы болмагъан къаллай болса да бир чын алыр ючюн артыкълыкъланы кёлтюрюб, ыйлыгъыб, сен тюз иннетли, эркинликни суйген адамланы джанына болгъанынъы ачыкъ айтыргъа болмай, кесинъ да ётюрюк айтыргъа юрениб, ышарылыб — огъай мындан кёб былай джашаргъа къолдан келлик тюлдю!

— Да муну уа сиз башха операдан алдыгъыз, Иван Иванич, — деди усдаз. — Кел джукълайыкъ.

Он минутдан сора Буркин джукълады. Иван Иванович а бир джанындан бир джанына бурула, ахсына келиб, сора туруб, энтда тышына чыгъыб, эшикни джанына олтуруб, юллесин къабындырды.

кар. 294

АКЪ МАНЪЫЛАЙ

Ач ана бѣрю уугъа барыргъа тебреди. Аны юч бѣрю кючю-гю да джоббу болуб, бир-бирлерин джылытыб джата эдиле. Ол аланы джалады да, джолгъа чыкъды.

Джазгъы март ай келген эди, алай болса да кече терекле, декабрдача бузлаб, чыкърдай эдиле, не аз да тилинъи чыгъаргъанлай, чимдеб тебрей эди. Ана бѣрюню къарыуу кетген эди, кеси да ышаннъысыз, тынъысыз болгъан эди; ол не гитче тауушчукъдан да илгене эди, ол болмагъан заманда уясында балаларына ким болса да тиер деб къоркъуб алагъа сагъыш этгенлей тура эди. Аны адам эм ат аякъ басхан ызланы ийиси, тюкгючле, къаланнъан отунла, мешхут акъгъан къара джол — бары да къоркъута эдиле; анъа тереклени къарантъысында адамла сюелиб тургъанча, чегетни ары джанында итле улугъанча кѣрюне эди.

Джаш заманы кетген эди, джыйылагъаны да къарыуусуз болгъан эди, ол себебден тюлкю ызны ит ызгъа санагъанлары да бола эди, бир-бирде таб джанъылыб джолдан аджашыб да кетиучен эди, джаш заманында уа аллай заты джанъыз да болмаучан эди, кючю кетгени себебли, энди алгъынча таналагъа эм абадан къочхарлагъа уугъа айланалмай эди, тайлы байталладан а кенъ джанлаб джюрюй эди, кюру ёлген мыллыкъланы ашаб кечине эди; ашаргъа джанъы эт анъа бек аз табыла эди, аны да джаз айлана барыб ана къояннъа тюбеб, аны балаларын табса, неда адамланы къозу бауларына туюше, ол заманда таба эди.

Аны уясындан тѣрт кычырымда, уллу джолну бойнунда кышлагъан джер бар эди. Алайда кеси-кеси аллына сѣлешген, хаман джѣтгюрюучю, джетмиш джыл болгъан Игнат деген къарауулчу къарт джашай эди; кече джукълай эди да кюндюз бир сыбызгъылы шкогун да алыб, къоянлагъа сыз-

гъыра, чегетде айланыучан эди. Алгъын механик болуб иш-леген болур эди, хар джолда тохдарыны аллы бла кеси кесине: «Машина, тохда!» — деб кычырыучан эди, андан ары барлыкъ болса да, барырындан алгъа: «джюрюшню толу сал!» — деучен эди. Къайсы породадан болгъаны да белгисиз Арапка деб бир уллу къара ити бар эди. Ол аллында узайыб кетгени болса, анъа: «Джюрюшню ызынъа сал!» — деб кычыра эди. Бир-бирде джырлагъан да эте эди, ол заманда мардасыз тентирей эди, кѣб кере да джыгъыла эди (ана бѣрюню кѣлюне джел тентиретеди деб алай келе эди), сора: «Рельсleden чыкъдым!» — деб кычыра эди.

Джай эм къачда бу юйню къатында бир къочхар бла эки токълуну отлагъанлары бѣрюню эсинде эди, сора кѣб болмай бауну къаты бла джортуб озуб бара, бир манъырагъан тауушла эшитгенча болгъан эди. Юйню къатына джетгенинде, энди март болгъанды, заманъа кѣре амалы болмай, бауда къозучукъла болургъа керекдиле деб умут этди. Ол ачдан ѳле эди, къозучукъну къалай джутланыб ашарыгъыны юсюнден сагъыш эте эди, ол сагъышладан тишлерин бир-бирине ура эди, къаранъыда кѣзлери джилтинлеча джана эдиле.

Игнатны юйюню, сарайыны, баууну эмда къуюсуну тѣгереклерине мийик къурт къаланыб эди. Болгъан шыкъыртсыз эди. Арапка сарайны тюбюнде джукълай эди.

Ана бѣрю къурт бла бауну башына чыкъды, аякълары эмда хамхоту бла саламны къазыб бауну башын тешиб башлады. Салам чиригени, джукъа джабылгъаны себебли, бѣрю ичине джыгъылыб тюшерге аздан къалды; олсагъат аны бурнуна джылы тылпыу эмда мешхут бла къой сютно ийислери урду. Башындан сууукъ ургъанында, тюбюнде къозучукъ таралыб макъырды. Бѣрю тешиктен секириб эки ал аягъы бла эм кѣкюреги бла не эсе да бир джумушакъ джылы затны юсюне тюшдю, къочхарны юсюне тюшгенча кѣрюндю, бу кѣзюуде билмей тургъанлай бауда не эсе да бир зат къансыды, юрдю, улутгъан халда иничге таууш чыгъарды; къойла юркъоб къабыргъагъа къысылдыла, бѣрю да къоркъуб, ауузуна биринчи тюшгенин къабыб секириб чыкъды...

Ол не кючюн да салыб, къачыб бара эди. Бу кѣзюуде Арапка да бѣрюню келгенин сезиб, аямай юре эди, тынчлыкълары бузулуб юйню тауукълары кычыра эдиле, Игнат да крыльцогъа чыгъыб:

— Джюрюшню толу сал! Сызгыргъан джанына бар! —
деб кычыра эди.

Ол машинача сызгырыб сора го-го-го-го!.. дегенинде, бу тауушну чегет да заньырдаб къайтарыб айта эди.

Бу бары да акъырындан-акъырын шаушалгъанында, бёрю да бираз тынчлыкълы болду; тишлери бла кысыб, къарда суйрей келген заты кёзуланы бу кёзюде болуучуларындан эсе аууруракъ эмда таб къатыракъ болгъанын эслей башлады; ийиси да башхача кёрюндю... тауушу да бир къулжур кирик эшитилди... Бёрю тохдады, кёлтюрюб келгенин бир кесек солуб, ашаб башларгъа деб къарны юсюне салгъанлай алайына джийиргениб бир джанына секирди. Ол кёзу тюл эди, Арапканы мангылайындача саулай мангылайында акъ къашхасы бла, абадан пороладан, ёре аякълы, уллу башлы къара кючук эди. Кесин тутхан халисине кёре джукъ билмеген, кёлайсыз ит эди. Ол кесини эзилген, къан джугъу болгъан сыртын джалады, уллу джукъ болмагъанча, къуйругъун булгъаб, бёрюге юрду. Бёрю да итча хырылдаб, андан баш жанлатыб къачды. Ол аны ызындан тебреди. Бёрю ызына айланыб тишлерин чыккырдатды; кючукчюк сейирсинб тохдады, ол мени бла ойнайды деб кёлюне келген болур эди, хамхотун юй таба буруб, анасы Арапкагъа, кел да мени бла эмда бёрю бла ойна деб чаккыргъанча, къууанч таууш этиб, джарыкъ юрду.

Танъ джарый башлагъан эди, бёрю къалын бусакъ чегетни ичи бла уясына баргъан заманда, хар терек ачыкъ таныла эди; джумарыкъ тауукъла уяна башлагъан эдиле, кючукчюкню табсыз секиргенинден эм юргенинден сескекленнъен ариугурукугула дюр деб уча эдиле.

«Бу нек чабыб келеди ызымдан? — деб бёрю къайгылы болуб сагъыш эте эди.—Мен аны ашарымы излей болур».

Ол кесини бёрю кючуклери бла бир сай чунъурда тура эди; юч джыл мындан алда мийик къарт нарат терекни уллу джел тамырлары бла аударгъан эди, бу чунъур ол заманда болгъан эди. Бусагъатда аны тюбюнде эски чапыракъла бла агъач тюк бар эдиле, алайда сюекле эмда ёгюз мюйюзле да кёрюне эдиле, бёрю балала ала бла ойнай эдиле. Ала энди уянгъан эдиле, ючюсю да бир-бирине ушашла, уяларыны кыйырына тизилиб, къайтыб келген аналарына къараб къуйрукъчукъларын кымылдата эдиле. Аланы кёргенинде кючукчюк кенъде тохдаб, алагъа кёб къараб турду; аланы да анъа

сымарлаб къарагъанларын эслеб, аланы тышха санаб кюрюб башлады.

Танъ атды, кюн тийди, тегерекде къар джылтырады, ол арлакъда чѣмелеб юре эди. Бѣрю балала аналарыны арыкъ къарнына аякъларын тиреб эме эдиле, ол да бу кѣзюуде акъ эм къургъакъ сюекни кемире эди; ол ачдан ѳле эди, ит юргенден башы аўруй эди, чакъырылмагъан кѣонакъгъа мыллыгын атыб, аны пара-чара этери келе эди.

Эм ахырында кючюкчюк арыды, тамагъы хырха болду; андан къоркъмагъанларын, таб анъа эс да бѣлмегенлерин кѣргенинде, базмаса да бир чѣгелей, бир секире бѣрю кючюк-легге джуўукълаша башлады. Энди, кюн джарыкъда, аны къараб несин да сынаргъа тынч эди. Аны акъ манъылайы уллу эди, бек сылхыр итленикича, манъылайында дукъуру бар эди; кѣзчюклери гитчечикле, кѣкчюкле эмда мутхузла эдиле, бютеў хамхоту ўа мардасыз сылхырлыгъын билдире эди. Бѣрю кючюклени къатларына барыб, джассы аякъчыкъларын аллына узатыб, башын алагъа салыб:

— Хаб-хаб... аў-аў-аў!.. — деб башлады.

Бѣрю кючюкле джукъ анъыламасала да, кѣуйрукъларын булгъадыла. Сора кючюкчюк аягъы бла бѣрю кючюклени бирин токъмакъ башына джетдирди. Бѣрю кючюк да аягъы бла аны башына урду. Кючюкчюк анъа къабыргъасын айландырды, кѣуйругъун да булгъады, анъа зукъусуна къарады, сора билмей тургъанлай атылыб чабыб тебреди, кюртде талай кере тегерек айланды. Бѣрю кючюкчюкле да аны ызындан сюрюб тебредиле, ол сыртындан тюшюб аякъларын ѳрге айландырды, ала да ючюсю да аны юсюне аылдыла, кѣууанчдан сынсыгъан таууш эте, ачитмайын ойнаб, къабыб башладыла. Къаргъала мийик нарат терекге кѣонуб, аланы кюрешгенлерине башындан энишге къарай эдиле эмда бек къайгъылы эдиле. Болгъанны кѣууанчдан эм дауурдан алдырдыла. Кюн къыздыра эди; уллу джел аўдургъан нарат терекни юсю бла ары-бери учхан джумарыкъ гугурукла кюнню джарыгъында джаўхарча кѣрюне эдиле.

Ана бѣрюле кеслерини балаларын уўгъа айланыргъа юретир ючюн, табыб келгенлерин бериб ѳйнатадыла; бусагъатда да аналары бѣрю кючюкле ит кючюкню ызындан кюртде сюрюб аны бла талашыб айлангъанларына къарады да, кѣлюне: «Юренме кѣой», — деб келди.

Оюндан эрикгенлеринде, бѣрю кючюкле чунъургъа джыйылыб, джукъларгъа джатдыла. Кючюкчюк да ач болгъандан

бир кесек улуду да, кюннѣ сойланды. Уяннѣанларында да гыда ойнаб башладыла.

Сау кюнню узагына эмда инѣирден бери, кетген кече бауда кѣозучукъну макѣырѣаны, кѣой сютно ийиси бурнуна ургѣаны ана бѣрюню эсинден кетмей эди, ашары асыры келгенден хаман тишлерин бир-бирине ура, кѣзюне кѣозуну кемиргенча кѣрюнюб, джутланыб эски сюеклени тохдаусуз кемире эди. Бѣрю кючюкле аналарын эме эдиле, кючюкчюк да кѣарны ийисгей, тѣгерекге джорта эди.

«Ашайым аны...» — деб ана бѣрю таукел болду.

Кючюкчюкню кѣатына барды, ол а ойнаргѣа излейди деб бѣрюню хамхотун джалады. Алгын заманда итлени ашаучан эди, алай а кючюкчюкден ит ийис ачы ургѣаны себебли, энди кѣарыуу да кетгенинде, ол ийисни кѣлтюралмай, джийиргениб бир джанына джанлаб кетди...

Кече сууукъ болду. Кючюкчюк тансыкъ да болуб, эригиб юйге кетди.

Бѣрю кючюклени кѣаты джукъу басханында, ана бѣрю энтда уугѣа джайылды. Алгыннѣы кечедеча, аны не гитче таууш да кѣайгылы эте эди, тюкчюкле, отунла, джанѣыз сюелген залыкылды кѣкенле да узакъдан, адамлача кѣрюнюб. кѣоркъута эдиле. Ол джолдан джанлаб, кюртю бара эди. Бир заманда узакъда аллында джолда бир кѣаралды томалгѣанны эследи... Сора не кючюн да салыб, кѣзюн кѣулагын да ары айландырды; кертиси да аллында не эсе да бир зат бара эди, таб аякъ тауушлары да эшитиле эди. Борсукъ болурму? Ол бек сакъ болуб, ичинден солууун алмагѣанча тѣгерек айланыб, ол затны аллына чыкъды да ызына айланыб кѣарагѣанлай огъуна таныды. Ол ашыкъмайын атлаб, юйге кѣайтыб келген акѣманѣылайлы кючюкчюк эди.

«Бу манѣа энтда бир заран болмагѣа эди», — деб кѣлюне келиб, ана бѣрю алгѣа джортуб кетди.

Кѣышлагѣан джерге кѣб кѣалмагѣан эди. Ол биягынлай баугѣа кюрт кѣаланнѣан бла чыкъды. Бау башына эки кѣнделен агѣач салыныб, тюненеги тешик салам бла джабылыб тура эди. Кючюкчюк келемиди экен деб да кѣарай, бѣрю аякълары эмда хамхоту бла дженѣил-дженѣил саламны кѣазыб тебреди, алай а хамхотуна былай джылы хауа эмда мешхут ийис ургѣанлай, артджанындан кѣууанч этиб ит юрген таууш эшилди. Ол ызына кѣайтхан кючюкчюкню тауушу эди. Ол секириб ары бау башына бѣрюге чыгыб, тешикден тюшюб кетди, сора джылы мекамгѣа кѣайтханына кѣууаныб

кесини кьойларын да таныб, андан да бек юрдю... Сарай тюбюнде джатхан Арапка уяныб, бёрюню келгенин билиб улуду, тауукъла кьозгьалдыла. Игнат бир сыбызгьылы шкогун алыб тышына чыкьгьанында, кьоркьгьандан эс ташлагьан бёрю кьышлагьан джерден узакь кетген эди.

— Вшт! — деб сызгьырды Игнат. — Вшт! Тут, тут!

Ол сампалдан тартды — шкок чарлады; ол дагьыда тартды — дагьыда чарлады; ючюнчю кере да тартды, сора сыбызгьысындан от кючлю джаныб чыкьды, кьулакь сасытхан «бу! бу!» деген таууш да эшитилинди. Шкок аны имбашындан кючлю тюртдю; ол бир кьолуна шкокну, бир кьолуна балтаны алыб, бу кьайгьы неден чыкьгьанын билирге барды...

Бир кесекден ол юйге кьайтды.

Кече кьалгьан кьонагьы бу дауурлагьа уяныб:

— Не болгьанды? — деб хырха ауаз бла сорду...

--- Болгьан зат джокьду... --- деди Игнат. — Бош затды Бизни акьманъылай кьойла бла джатаргьа юреннъенди дэ, тохдамайды. Эшик бла джюрюгенни билмейди, хаман башы бла тюшерге излейди. Кече бауну башын тешиб, налат айланьргьа кетген болур эди, энди кьайтханды да биягьынлай бауну башын тешиб киргенди.

— Сылхырчыкьды.

— Хо, мыйысында пружинасы юзюлгенди. Сылхырланы кёрюб болмайма! — деди Игнат, ахсыныб печге мине.

— Эй, аллах скойген, алкьын турургьа эртдеди, хайда толу джукьлайыкь...

Эртден бла акьманъылайны кесине чакьтырыб, кьулакь ларындан ачытыб тартады, сора:

— Эшик бла джюрю! Эшик бла джюрю! Эшик бла джюрю! — деб чыбыкьны-чыбыкьны джестдиреди.

САДАКЪАЧЫ

Алтын этегинъе башым къонакъды, багъалы джюйюсхан! джазыкъсыныгъыз, мен бир насыбсыз, ач адамма, эсигизни бѣлююз. Мени ауузма суу тиймегенли юч кюн болду... кече къалыргъа бир багъыр шайым джокъду... аллахны аты бла ант этеме! Сегиз джылны элде устаз болуб ишледим, къул-лукъчуланы керексиз тиллери бла ишимден чыгъаргъандыла. Тилчилени табасы болдум. Мен орунсуз болуб тургъанлы ма сау джыл болду.

Сюдню къуллукъчусу Скворцов тилекчини онънъан, джылтыргъан полтонуна, аны мутхуз, эсирген кѣзлерине, джаякъларында мор тамгъаларына къарагъанында, бу адамны мен къайда эсе да кѣргенме деб кѣлюне келди.

Тилекчи уа хапарын айтады:

— Калуга губернияда иш бередила, алая ары нем бла барайым, капегим джокъду. Сизден тилейме, болушугъуз! Тилеген айыбды, алая... мадарынты таууссанъ, не этериксе...

Скворцов аны аякъларында галошларына къарады: бир аягъындагъы галош терен, бир аягъындагъы уа сай эди. Ол сагъатдан эсине тюшюрюб, Скворцов анъа былай айтды:

— Билемисиз, мен сизни Садовойда кѣргенме деб кѣлюме келеди, андан бери юч кюн болады. Алая ол сагъатда сиз эл усдазма демеген эдигиз, къысталгъан студентме деген эдигиз. Эсигиздемиди?

— Огъай... огъай, ол бош хапарды! Алай болургъа мадары джокъду! — деб, тилекчи не эсе да бирлени мурулдады.

— Мен эл устазма, керек эсе, мен къагъытларымы кѣргюзюрге боллукъма.

— Алдагъаныгъыз боллукъду! Сиз ол сагъатда студентме деген эдигиз, таб, школдан къысдагъан хапарларын да айтхан эдигиз. Унутханмысыз?

Скворцов кызарыб, джийиргеннѣнин таныта, джаланнѣачны кѣатындан джанлай:

— Бу этгенигиз бетсизликди, джюйюсхан! Налатдан тууган, мен сизни бусагъат полициягъа ашырайым да!.. Сиз ачсыз, джаланнѣачсыз... ол алай болсун, сора аны ючюн тартынмай былай уятсыз алдаргъа сизге ким эркинлик бергенди! — деб кѣычырды Скворцов.

Джаланнѣач садакѣачы эшикни бауундан тутуб, кѣабханнѣа тюшген гудучуча, алгѣасаб, не этгенин билмей, аллында юйге кѣарады.

— Мен алдамайма, бусагъат кѣагъытларымы кѣргюзейим, — деб ол биягъынлай мурулдады.

— Сизге ким ийнанныкѣды? Джамагъатны терилтиб, эл усдазла бла студентлеге джазыкѣсынмакѣлыкѣ излейсе... Ол учузлукѣду, ыйлыкѣды, бедишди, адам тѣзмезчады, — деб Скворцов кесин тыялмай сѣлешди.

Скворцов тамам тебиб, тилекчини аяусуз керегин берди. Кесини тутхучсуз ѳтюрюгю бла ол джаланнѣач аны кѣлюн чыгъарыб, джюрегин суутду. Скворцов кесини огъурсулугъун, джумушакѣ джюреклилигин, насыбсызланы кѣрсе, эзилгенин джарата, багъалата биле эди. Энди ѳа аллайланы бирини алдагъанын—ѳтюрюгюн тутханында, онѣсузлагъа таза джюрегинден джазыкѣсыныб бериѳчю садакѣасын да кѣабыл кѣрген огъай эсенѣ, харамгъа санады, Аллында джаланнѣач кесин ариѳларгъа кюрешиди, ант-кѣырал этди, сора ауузундан сѣз чыгъармай, джерге кирирча болуб, сисмиреб, башын энишге ийди.

— Джюйюсхан! Мен керти да ѳтюрюкню айтдым! Мен эл усдаз да, студент да тюлме. Аланы барын да мен кеси джанымдан чыгъарыб айтханма. Мен орус хорда кѣулукѣ эте эдим, мени андан ичкичилигим ючюн кѣысдагъандыла. Айтыгъыз, мен энди не этейим? Ийнаныгъыз аллахха, алдамай мадар болмайды! Мен кертини айтсам, меннѣе киши джукѣ узатмайды. Тюзю бла барама десенѣ, ачдан да ѳллюксе, бир'кѣонуш табмай, сууукѣдан да ѳллюксе! Сиз тюз айтасыз, мен анѣылайма, алая,... не мадар этейим?

— Не этейимми? Мен не этейим дебми сорасыз? — Ишлегиз, ѳзге этер затыгъыз джокѣду! Ишлерге керекди! — деб, Скворцов аны кѣатына келиб кѣычырды.

— Ишлерге керекди... Аны ѳа мен кесим да билеме, алая иш кѣайда табайым?

— Алдайсыз! Сиз джашсыз, саулугъугъуз игиди, кѣарыуу-

тгуз барды, ишлерге суйсегиз, иш кѡачан да табарыкъ-сыз. Алая сиз джалкѡаусуз, бузулгъансыз, ичкичисиз! Сизни аракъы ийисигиз чыдатмайды! Сиз ѳтюркѡю болуб бошагъансыз, тюз аягыгыздан тутуб, тѳббегизге дери бузулуб бошагъансыз. Энди сиз алдагъан ѳла садакѡа джыйгъандан сора джукъгѡа джарарыкъ тюлсюз! Ким билсин, бара-барыб кѡачан болса да бир ишге тагылабыз десегиз да сиз иш-лемегенлей, ачха алыб турурча, канцелярияны, орус хорну, неда бир кѳз ачхан оюнну излериксиз! Андан эсе сизге бир кѡара иште ишлеген иги тюлмю эди? Бир да бойнумады, сиз не арбаз сибириѡю, неда фабрикде ишчи болургѡа унасагъыз! Сизни кѡайгыгыз уллуду.

— Сиз кѡалай умут этесиз, мен билмейме... Кѡара иш мен кѡайда табарыкѡа? Бир джюйюсханны мюлкюнде сатычу болуб ишлерден а озгъанма, не юѡюн десенъ, аны сабийликден тюкенчиги биргесине болуб, юренирге керекди, арбаз сибириѡюге мени киши аллыкъ тюлдю, не юѡюн десенъ, мен уллу сѳлешгенни кѳлтюраллыкъ тюлме... фабрикагѡа ѳа аллыкъ тюлдюле, усдалыкъланы билирге керекди, мен а джукъ да билмейме, — деб тилекчи амалсыздан ышарды.

— Бош айтасыз! Сиз сылтаѡ табмаймы кѡаллыкъсыз! Отун джарыѡчу болургѡа ѳа кѡалай эдигиз?...

— Анѡа мени огъайым джокъду, алая бусагъатда крти отун джарыѡчула да иш табмай, ѳтмек кѡабынлары болмай турадыла.

— Джалкѡаѡла, хомухла бары да ма былай сенича айтадыла. Сизге иш берсенъ да олсагъатдан бир сылтаѡ табыб, башыгызны аллыкъсыз. Меннѳе отун джарыѡчу болургѡа кѡалай эдигиз?..

— Бек разы болуб джарырма...

— Ашхы, сора кѳрюрбиз... Бек ашхы... Кѳрейик!

Скворцов ашыкды, сора кѳл кенъдиргенин сездире, кѡолларын сюрте, хант этилиѡю юйден шапа тиширыѡ кызны чакъырды.

— Оля, ма муну кѳремисе, бу джюйюсханны баугѡа элт, анда отунланы джарсын, — деб Скворцов Олягѡа кѡарады.

Джаланнѡа а анѡыламагъанча имбашларын кѡымылда-тыб, асыры таѡкел болмай, шапаны ызындан кетди. Аны атлагъанына кѡарасакъ, ол отун джарыргѡа ач болуб, башына хайыр этер юѡюн барады дерик тюл эдинъ; ѳтюрюгю ачылыб, бети уялгъандан, энди сѳзюне тюз болгъанына ийнанды-

рыргъа баргъаны таныла эди. Аракъыны сюре, ол къарыуун тауусханы, саулугъу къалмагъаны, ишге узалыр къаны болмагъаны ачыкъ кѣрюне эдиле.

Скворцов хант юйге ашыгъыб кирди. Ол юнню арт терезеринден къарасанъ, бютеу арбаз, отун джыйылгъан бау туура кюзгюдеча кѣрюне эдиле. Скворцов сюелиб терезеден къарайды: шапа къыз бла джаланнъач юнню арт джаны бла арбазгъа чыгъыб, эрий башлагъан кир къарны джырыб, баугъа барадыла, Ольга нѣгерине хыны къарай, бауну эшигин чыначыкълары бла тюртюб ачыб, ачыуу бла эшикни занъырдатыб урду.

— Катынны кофе ичерге да къоймады. Къалай огъурсуз затды! — деб Скворцовну кѣлюне келди.

Андан сора джалгъан устаз, джалгъан студент отун томураугъа олтуруб, эки къолун эки джаягъына салыб, сагъышланды.

Къатын балтаны алыб, аны аллына атды, ачыуланым, тюкюрдю, сора эринлерини кымылдагъанына къарасанъ, къаргъай тургъанын танырыкъ эдинъ. Джаланнъанч бир уллу жаркыны алыб, эки аягъыны арасына сюеди Сора балтаны акъыртын алыб сермеди. Жаркыа тюрленмей бир джанына ауду. Джаланнъач аны джанъыдан сюеб бузлаб баргъан къолларына «ух»,—деб, джылытыргъа кюрсше, бармакъларын кесеме деб къоркъа, галошларына джетдиреме деб эслей, дагъыда сермеди. Жаркыа дагъыда ауду.

Скворцов бираз кѣллон басды. Эрке юреннъен ичкичини, ким биледи, саулугъу да болмагъан адамны сууукъда къара ишге ургъанма деб, бир кесек уятлы болуб, джюреги кыйналгъанча болду.

— Огъай, къайгъырмаз, ишлесин... Кесине игили — деб, ол сагъыш эте, хант юйден кабинетге кирди.

Бир сагъатдан Ольга кириб, отунланы джарылгъанларын айтды.

— Ма, элт да анъа бу сом джарымны бер. Разы эсе, отун джарыргъа хар айны биринчи кюнюнде келе турсун... Иш табыллыкъды, къоркъмасын, — деди Скворцов.

Айны биринчи кюнюнде келиб, эки аягъыны юсюнде сюелалмай тургъанлай, джаланнъач быягъынлай сом джарым алды.

Андан сора ол арбазны джокълай, кѣбден кѣб кѣрюне башлады. Ненча келсе да анъа иш таба эдиле: арбазда къарны кюрей эди, бауну ичин джыйыб, джарашдыра эди, бир-

бирде ўа кюйюзлени, тешеклени букўуларын кўагўа эди. Хар келгени сайын кесини кўыйынына апас, эки апас ала эди, бир джолда ўа анўа эски кенчекни да берген эдиле.

Башха юйге кече тебрегенинде, хабчюкню-харекетни джюклерге Сковцов аны джалгўа тутду. Бу джол джалан-нўачны эсиргени джюк эди, ол хыны кўан алыб, селешмей. баш энишге кўарай эди.

Столгўа, шиндикге кўолун аз джетдире, башын ёрге кел-тюрмей, арбаланы ызындан бара эди; ишлегенин кёрюзюр-ге излемей эди, суўукдан джыйырыла эди, сора арбачыла аны джалкўаўлугўуна, хомухлугўуна, кўолу джукўгўа джа-рашмагўанына, джыртык эски палтонуна кюлгенлерин эслесе, джунчуй эди. Хабчюкню ташыб бошагўанларында, Сковцов аны юйге чакьырды.

— Кўалайды, мени сёллерим сизге джарадыла дейме?!.. Этген кўыйыныгўыз ючюн ма муну алыгўыз, — деб бир сомну узата: — Энди ичги бла кюрешмегенигизни, ишлерге огўайыгўыз болмагўанын мен кесим да кёреме. Атыгўыз кимди? — деб сорду Сковцов.

— Лушков.

— Лушков, мен энди сизге башха, кирсиз иш берирге боллукўма. Джаза билемисиз?

— Билеме...

— Алай эсе, ма бу письмону да алыб, сиз тамбла мени тенъиме барыгўыз, ол сизге кўагўытланы берир. Ишлегиз, аракты ичмегиз, мен айтханны унутмагўыз. Хайда ашхы джолгўа!

Сковцов, адамны тюз джолгўа салгўанына джюреги келтюрюлюб, Лушковну эркетитиб, имбашындан кўагўа, таб, кўолун да тутуб айырылды. Лушков письмону алыб кетди, экинчи ол арбазгўа иш излеб келмеди.

Эки джыл озду. Бир кюн Сковцов театрцы кассасыны аллында сюелиб, билетге ачха тёлей тургўанлай, кўатында алаша адамчыкны эследи. Аны кўара элтир джагўасы, э-ги кўундуз бёркчюгю бар эди. Ол адамчык кассирден джалыныб, балконнўа билет тилеб, аллына багўыр шайла-ны атды.

— Лушков? Сиз Лушков шойсыз да? — деб, Сковцов кесини эртдеги отунчусун таныды. — Кўалайды джашаў-угўуз? Не ишлейсиз?

— Джюкўду хатам... Энди нотариусда ишлейме, юч тю-мен бла беш сом алама...

— Шукур аллахха! Не иги болду! Бек кѳуандым сизге, бек кемсиз кѳуандым, Лушков. Бир джаны бла, сиз мени танышымысыз, джууугѳумсуз. Сизни тюз джолгѳа салгѳан мен болдум да?.. Мен сизге кѳалай алыннгѳан эдим, эсигиздеми-ди, не-е? Олсагѳатда сиз джерни тешиги болса, кирирча болгѳан эдигиз. Мени сѳзлерими унутмагѳанынѳ ючюн саѳ бол, эгечден туугѳан.

— Сиз да саѳ болугѳуз, олсагѳатда сизге тюбемесем, ким билсин, ѳзге энтда устазма неда студентме деб турлукѳ болур эдим! Урудан чыгѳыб, сизде тюз, керти джолгѳа джарашдым, — деди Лушков.

— Бек кемсиз кѳуанама.

— Ашхы сѳзлеригиз ючюн, этген игилигигиз ючюн саѳ болугѳуз! Сиз ол сагѳатда алапат сѳлешген эдигиз. Мен сизге да, сизни шапагѳызгѳа да бек разыма, ол огѳурлу, ашхы тиширыугѳа аллах саѳлукѳ берсин! Сиз ол сагѳатда алапат сѳлешген эдигиз, мен аны ючюн сизге ѳлюб кетгинчи борчлу болгѳаныма не сѳз барды! Алая мени кѳутхаргѳан—сизни шапагѳыз Ольга болду.

— Кѳалай? Кѳалай бла кѳутхарды?

— Ма былай бла кѳутхарды: сизге отун джарыргѳа келсем, ол меннѳе былай айтыб башлаѳчан эди: «Ай бетсиз, ичкичи! Сен'а не аллах ургѳан адам эдинѳ! Сени уахды да унутханды!» Сора мени туѳрама олтуруб, мыдахланыб, эрни-бурну кѳалтыраб, кесин тыялмай:

— «Ай насыбсыз джан! Бу дуняда сеннѳе насыб джокѳду, ичкичисе, да, таб, ол дуняда да джаханимде кѳюериксе! Кѳыйынлы сен!» — деб кѳычырыкѳ эгиб джылаѳчан эди. Ийнанамысыз, сѳлешиюу хаман ма былай, бу халда эди. Мени ючюн аны ненча кере кѳаны бузулгѳанды, ол кѳаллай бир джыламукѳ тѳкгенди... сизге айтыб кѳолумдан келлик тюлдо. Неден да сейири не эди десенѳ, — мени ючюн отун джара эди! Ачыкѳ айтсам, джюйюсхан, мен сизде бир джаркѳа да кѳобармагѳанма, ол джарыб тургѳанды. Ол мени не ючюн кѳутхарды, анѳа кѳарай—мен кесим кѳалай тюрлениб кѳалдым, ичгеними кѳалай кѳойдум... бу затланы мен сизге анѳылаталлыкѳ тюлме. Алая аны сѳзлери бла огѳурлу ишлери мени джюрегими тюрлендирдиле, ол мени тюзетди, мен аны ѳмюрге да унутурукѳ тюлме. Сѳзге болуб кѳалыб кетдим, кѳонѳураѳ кѳагѳылады.

Лушков ийлиб, Скворцовгѳа черс бериб, болконнѳа кетди.

ХАМЕЛЕОН

Бир кьолунда тьойомчеги, юсюнде да джанъы шинели бла полицияны кьуллукъчусу Очумелов базар площаддан ётюб келеди. Аны ызындан кимден эсе да сыйырылгъан четенни эрни-бурну бла бир гургумну кёлтюрюб, бир мыртазакъ барды. Болгъан шыкьыртсызды... Площадда бир джан кёрюнмейди... Тюкенле бла кабакланы ачыкъ эшиклери, ач аууз-лача, дунягъа мыдах тюрсюнде къарайдыла; аланы къатларында таб садакъачы да кёрюнмейди.

— Тохда сен къабханмы этесе, худжу къаллыкъ? — деген тауушну эшитеди Очумелов. — Джашла, джибермегиз аны! Бусагъатда къабаргъа эркинлик джожьду! Тут! А...а!

Ит къансыгъан таууш эшитиледи. Очумелов бир джанына къарагъанында, Пичугин деген купчени отун бауундан, юч аягъында секире да тёртджанына къарай, бир итни къачыб келгенин кёрдю. Аны ызындан жилетини тьоймелерин тешиб, крахмал ичирилген акъ маймёз кёлеги агъара, бир адам сюрюб келе эди. Аллына ийилиб чабыб итге иги джууукълашханлай, ол мыллыгын джерге атыб, аны арт аякъларындан бууду. «Джиберме!» деген таууш бла итни къансыгъаны экинчи кере да эшитилдиле. Тюкенледен орамгъа джукъусурагъан тюрсюнле кёрюндюле, отун складны къаты да, джерден кьотарылыб къалгъанча, адамдан толуду.

— Не эсе да бир къайгъы болур дейме, джюйюсхан, — деди мыртазакъ.

Очумелов сол джанына бурулуб, халкъ джыйылгъан джер таба тебреди. Отун складны эшиклерини аллында, къан джугъу бармагъын да ёрге кёлтюрюб, башында айтылгъан, жилетини тьоймелери тешилген адамны сюелиб тургъанын кёрдю. Аны тартханы танылгъан бет тюрсюнюнде «Энди мен сени

бир кёрейим, шельма¹» деген мураты джазылгъанча кёрюне, къан джугъу бармагъы — онъ аны джанында болгъанына шагъатлыкъ эте эди.

Ол адамгъа къарагъанлай, Очумелов алтын ишлени усдасы Хрюкин болгъанын танийды. Тюз джыйылгъанланы арасында, аякъларын да кенънъе джайыб бу уллу къайгъыны чыгъаргъан джити хамхотчугъу бла сыртында да сары тамгъасы бла бир акъ кючюкчюк чёгелейди. Аны джыламукъ ургъан кёзчюклеринде бушуу бла къоркъууну тюрсюнлери кёрюнедиле.

— Не затны себебинден джыйылгъансыз былайгъа? — деб, Очумелов халкъны ортасына кире, сорады. — Не этесиз былайда? Сен а бармагъынъы нек?... Ким эди кычыргъан?

— Джюйюсхан, кишиге да хыянатым тиймей былай келе тургъанлай, бармагъымдан... Сиз меннъе айыб этмегиз, мен уруннъан адамма... Мени ишим тюрт-мюрт иши. Мангъа телесинле, не ючюн десенъ, ким биледи мен бу бармагъымы бир ыйыкъны кымылдатмай туругъа боллукъма. Джюйюсхан, джаныуаргъа быллай затны кечерге боллукъду деб законда да джокъду... Тюбеген сени къабыб барлыкъ эсе, чыртда дуняда джашау боллукъ тюлдю...

— Хм!.. Ашхы... — Очумелов хыны джётгюрюб, къашлары кымылдатды. — Ашхы... Кимни итиди? Мен аны алай къоярыкъ тюлме. Бу затны постановлениеге бойсунмагъан быллай адамланы эслерине салыргъа керекди! Мен аны бир кёрейим...! Елдырин, — деб надзиратель мыртазакъны чакъырды, — ит кимники эсе да билиб, протокол джаз! Итни кесин а ёлтюрюрге керекди. Мычымай! Ол къутургъан ит болур... Сизге сорама, кимни итиди?

— Ол Жигалов генералны ити болур дейме! — деб джыйылгъанланы бири кычырды.

— Жигалов генералнымы? Хм!.. Елдырин, пальтону ары бир тешчи... Къалай уллу иссилик барды! Джауарны аллы бла эте болур... Мен бир затны анъылаялмайма: бу сени къалай къабды? — деб Очумелов Хрюкиннъе сорду. — Бу сени бармагъынъа да къалай джеталды? Бу къалай гитче затчыкъды, сен а къаллай мазаллы адамса! Сен ишексиз бармагъынъы чюй бла сыдырыб, сора бир джукъ юзерге артда акъылынъа келгенди. Сен... мангъа белгили къауумданса. Билеме мен сиз къафирланы!

¹Шельма — гудучу, джашыртын джюрюген.

— Ол, джюйюсхан, кюлдюреме деб аны хамхотуна чыгаркасын былай тутханлай, ит а телими эди, къабды да джиберди. Огъурсуз адамды, джюйюсхан!

— Алдайса зукгу! Кёрмегенлейинъе неге алдаб айланаса? Джюйюсхан акъыллы адамды, ол ким алдагъаны бла, аллахны аллындача, кимни тюз айтханын анъылайды. Мен терс айта эсем а арабызны сюдю айырсын. Аны законунда айтылыб турады... Бусагъатда ким да тенъди... Мени кесими къарнашым да джандармаладады... билирге сюе эсегиз...

— Даулашыб турмагъыз!

— Огъай бу генералныкы тюдю, — деб мыргазакъ терен сагъышлы сёз кьошады. — Генералда быллайла джокъдула. Аныкыла бары да уллу ызчы итледиле...

— Сен аны ажымсыз билемисе?

— Билеме, джюйюсхан...

— Мен кесим да билеме. Генералны итлери багъалы, тукъумлу итледиле, бу уа — не зат эсе да биллигинъ джокъду! Не тюгю, не къарамы джокъ... бир кир затды... Быллай итнидамы тутадыла?! Сизни акъылыгъыз къайдады? Быллай ит не Петербургда, не Москвада кьолгъа тюшсе, не боллукъ эди, билемисиз? Анда законнъа къарай айланнъкъ тюр эдиле, къараб къарагъынчы «ых» этдирмей къоярыкъ эдиле. Хрюкин, сен ачыгъанса, ишни алай кьойма... Орунларын табдырыгъа керекди! Заман болгъанды...

— Ким биледи, генералныкы эсе уа... — деб мыртазакъ эшитдириб сёлешди. — Аны кимники болгъаны хамхотунда джазылмагъанды... Кёб болмай арбазында быллай бирни кёрген эдим.

— Иги да болады генералныкы! — деб джыйылгъанланы бири кычырды.

— Хм! Елдырин, къарнашым, пальтому бир кийдирчи... не эсе да аяз уруб башлагъанды... суукуьсуратады... Сен аны генералгъа элитирсе да, анда сорурса. Мен табыб джибергенме деб айтырса... Орамгъа джибермесинле деб алай айт... Ким биледи, багъалы ит болур, къайда аман да аны бурнуна чыгаркасын тутуб айланса, джарауьсуз болур да къалыр. Ит къарыуьсуз джаныуарды... Сен а, хонта, кьолунуу энишге джибер. Кесинъи тели бармагъынъы бери тутуб айланма! Кесинъ терссе!

— Генералны шапасы келеди, анъа сорайыкъ... Эй, Прохор! Былай бир келчи, джаным! Бу итге бир къара... Сизни-кимиди?

— Къайдан эсе да алыб айтаса! Туугъанлы бизде быллай-ла айланмагъандыла!

— Муну сорула туруп кереклиси чыртда джокъду, — деди Очумелов. — Калак итди! Былайда кѣб сѣлеширге керек тюлдю... Мен калакды дедим эсем, — не сѣз барды, калак итди... Аны ѳлтюргенден башха кереклиси джокъду.

— Бу бизники тюлдю, — деб къошду Прохор. — Бу генералны кѣб болмай келген къарнашыны итиди. Бизники быллай ызчыланы сюмейди. Быланы аны къарнашы сюеди...

— Сора аланы къарнашларымы келгенди, Владимир Иванович? — деб, бети сюйдюмлю ышара, Очумелов сорду. — Уллу аллах! мен а джукъ да билмей тургъанма! Къонакъгъамы келгендиле?

— Къонакъгъа...

— Къудурет аллах! Къарнашыңа тансыкъ болгъан болурла... Мен а джукъ да билмей тургъанма! Энди бу аланы итчиклери болады? Бек къууандым... Ал да бар, аман итчик тюлдю... кеси да тиричикди.. «Хаф» деб муну бармагъын къабыб къойгъанды! Ха-ха-ха... Ну, неге къалтырайса? Ррр...рр... Ачыуланады джаман зат... дидиучукъ...

Прохор итчикни да биргесине алыб, отун складдан юйю таба кетиб тебрейди. Халкъ да Хрюкиннѣ айланыб кюледи.

— Санъа этерим алкъын аллымдады! — деб Очумелов анъа эрши къарай, шинелини тюймелерин этиб, базар площад бла джолуна атланады.

КРЕСТ

Ичи адамдан тыкъ тыкълама къонакъ юйге бир поэт кирди.

— Къалайды, ол аламат поэмагъыз бла не болуб турасыз? — Басмагъа урдуламы? Ачха бердилеми?

— Бир да сормагъыз... Крест алдым.

— Сиз крестми алдыгъыз? Сиз, поэт?! Да поэтле крест аламыдыла да?

— Ачыкъ джюрегим бла алгъышлайма! — деб юйню иеси къолун къаты къысды. — Станиславмыды огъесе Аннамыды? Бек къууандым... бек къууандым... Станиславмыды?

— Огъай къызыл крестди...

— Алай эсе, сора чыкъгъан ачханы Къызыл Крестге бергенсиз?

— Сизге орден бек ариу джарашырыкъды... Бери бир кергюзчюгюз!

Поэт джан хурджунуна узалыб, назмусу джазылгъан къагъытланы чыгъарады...

— Ма буду...

Халкъ къагъытлагъа къараб, къызыл крестни кёрдю.. алай а ол кёкюрекге тагъылыучу крестледен тюл эди.

КЪУУАНЧ

Кече джыйырма сагъат болгъан эди.

Митя Кулдаров джюреги къозгъалыб, джан солуу этиб, атасы, анасы джашагъан юйге, босагъадан тюшюб, къызыу атлаб бютеу комната болгъанны барына айланды. Атасы бла анасы тынчая башлагъан эдиле. Эгечи оруннга джатыб романны арт бетин окъуй тура эди. Гимназист къарнашлары уа джукълай эдиле.

— Къайдан келесе? — деб атасы бла анасы сеир болдула. — Не болгъанды санъа?

— Ох, сормагъыз! Чыртда сакъламагъан затым болду! Огъай мен бу затны ёмюрде сакъламай эдим! Бу... бу адам ийнанмаз иши!

Митя асыры бек къууаннгандан аякъ юсюнде чыдаямай, харх этиб кюле, джумушакъ шиндикге олтурду.

— Адам ийнанмаз иш! Сиз акъылыгъызгъа да келтиралыкъ тюлсюз! Къарачыгъыз бери!

Эгечи секириб орундан тюшюб, джууургъаннга чырмалыб, къарнашыны къатына келди. Гимназистле да уяндыла.

— Не болгъанды санъа? Бетинъ да бир бек тюрленгенди!

— Асыры бек къууаннгандан, анам! Энди мени саулай Россия таныйды! Саулай! Дунияны башында коллежский регистратор Дмитрий Кулдаров джашагъанын бусагъатха дери сизден сора киши да билмей эди, энди уа саулай Россия биледи! Анам! Ой аллах!

Митя секириб ёрге туруб, комнаталада ары-бери чабыб, дагъыда къайтыб орунуна олтурду.

— Да не зат болгъанды? Айт да бир анъылат!

Сиз кийик джаныуарлача джашайсыз, газет окъумайсыз, бир белгили болгъан затха эс бѣлмейсиз, газетледе уа алапат затла кѣбдюле! Бир зат болду эсе, ол букъдурулмай, олсагъат баям болуб къалады! Къалай насыбым тутду! О! аллах! Къуру бек белгили адамланы юслеринден джазыучу газетлеге, алыб мени юсюмден да джазыб турадыла!

— Алай деген неди? Къайда?

Атасыны бети агъарды. Анасы бир суратха къараб табынды. Гимназистле секириб орунларындан тюшюб, джатыб тургъанларыча къысха ич кѣлеклери бла тамада къарнашларыны къатына келди.

— Алайды! Мени юсюмден джазгъандыла! Энди мени халарымы саулай Россия биледи. Анам, бу газетни ары терен асыра! Бир-бирде окъуй турурбуз! Къарачыгъыз!

Митя узалыб хурджунундан газетни чыгъарыб, тегерегине кѣк карандаш сыз тартылгъан бир джерин бармагъы бла гюртюб, атасына узатды.

— Окъугъуз!

Атасы кѣзлюклерин кийди.

— Окъуй киригиз!

Анасы биягъы суратха къараб табынды. Атасы да тамагъын ариулаб, окъуб башлады:

— «29 декабрда, инъирде 11 сагъатда, коллежский регистратор Дмитрий Кулдаров...

— Кѣремисиз, кѣремисиз! Андан ары!

... коллежский регистратор Дмитрий Кулдаров, Малая Бронная деген орамда Козихинни юйюнден эсириб чыгъыб келгенлей...

— Мен Семен Петрович бла эдим.. Бир затны ычхындырмай джазгъандыла! Окъу! Андан ары тынъылагъыз!

— ... эсириб чыгъыб келгенлей, тайыб джыгъылыб, алайда Юхнов уездни Дурыкин элинден Дротов Иван деген арбачыны атыны тюбюне тюшгенди. Ат элгениб, Кулдаровну юсю бла секириб, юсюнде Луков деген экинчи гилдаялы москвачы купец олтуруб тургъан чананы да тартыб аны юсю бла ѳтдюрюб, юркюб орамны къачыб баргъанлай, дворникле тутуб тийгъандыла.

Ал кѣзюде Кулдаров джугъун да билмей тургъанлай, полицей участокга тюшюб, анда анъа врачла къарагъандыла. Аны джелкесине тийген...

— Джелкеме арыш тийген эди! Арлакъ! Арлакъ окъугъуз!

— А... аны джелкесине арыш учхара тийгени ачыкъ бол-

гъанды. Бу затны юсюнден протокол джазылгъанды. Ат тюбюне тюшгеннъе медицина болушлукъ берилгенди...»

— Желкенъи сууукъ суу бла джибите тур деген эдиле. Окъудугъузму энди? Не? Ма алай болады! Энди саулай Россиягъа кетди. Бери беригиз!

Митя газетни сермеб алыб, бюклеб хурджунуна салды.

— Макаровлагъа чабайым да алагъа да бир кёргюзейим... Иваницкийлеге, Наталья Ивановнагъа, Анисим Васильевичге да кёргюзюрге керекди... Чабайым! Сау къалыгъыз!

Митя какардасы болгъан бёркюн кийиб, къууанч тыбырлы болуб, чабыб орамгъа чыкъды.

КЕТДИ

Кюнорталыкъ ашадыла. Къарынларыны токълугъу джюсклерин басдырыб, эсней-эсней татлы джукъугъа хорлатыб, кѣзлери джабылыб башлады. Эри аузуна да сигарны къабыб, кушетканы узунуна сойланды. Къатыны баш джанына олтуруб хурулдаб тебреди... Экиси да насыбларына ыразы эдиле.

— Бир хапар айт, — деб эри эснеди.

— Да не айтайым мен санъа? Мм... Хо, ма! Эштгенмисе? София Окуркова немеге... не эди аты да... Фон Трамбгъа эрге чыкъгъанды... Къалай къайгъылы иш болду!

— Аны не къайгъысы барды сора?

— Да Трамб налат адамды. Ол аллай осал, аллай бетсиз адамды. Алгъын графны управляющиси болуб иги хайырланыб, энди темир джолда ишлей, урлаб турады... Эгечини мюлкюн тюб этгенди... Къысхача айтыргъа, осал, гудучу адамды. Аллай адамгъа эрге чыкъгъан?! Аны бла джашагъан?! Бек уллу сейирсинеме! Аллай адебли кыызчыкъ турду да ма санъа! Аллай адамгъа мен ёлсем да бармаз эдим! Ариу миллионер болса да! Дунияда андан ариу болмаса да бетине тюкюрюб кетер эдим! Аллай кир иннетли эрни мен кѣзюме да кѣргюзалмайма!

Къатыны секириб туруб, асыры ачыуланнъандан бети кызарыб, комнатада ары-бери джюрюб башлады. Кѣзчюклери ачыулу халда джанадыла. Ол ачыкъ джюреги бла сѣлешгенине ишек джокъ эди...

— Ол Трамб деген аллай джаныуарды! Аллай джюйюсханлагъа чыкъгъан тиширыула уа андан минъ къат тели. минъ къат учуз адамладыла!

— Тэк-с... Сен а, ишексиз, чыгъарыкъ тюл эдинъ... Нда...

Да сен бусагъатда мени да аллай... осал адам болгъанымы билсенъ а? Не этер эдинъ ол заманда?

— Мен? Кетерем сенден! Сени бла бир секундчукъну къалмаз эдим! Мен хыянатсыз тюз адамдан башханы сюаллыкъ тюлме. Трамб этгенни джюзден бирин этгенинъи билсем да... мен... артыма-аллыма къарамай кетер эдим! Adjeu¹ ол заманда!

— Тэк... Гм... Сен сеир адамса да... Мен аны билмей тургъанма, хе-хе-хе... Алдай тургъанлай, бети кыызармайды!

— Мен бир заманда да алдамайма! Аманлыкъ этиб бир сыначы, ол заманда кёрюрге!

— Этиб кёрюрге неге керекди? Кесинъ билесе... Мен сени Трамбынъдан эсе, аллай затлагъа узакъ онълума. Трамб мени къатымда ургъуйчукъду. Сен кёзлеринъи уллуламы этесе? Ол бек сеирди... (Сабыр болады). Мен неллай бир джал алама?

— Джылгъа юч минъ. Мен санъа кетген ыйыкъда алгъан кольени багъасы уа неллай бирди? Эки минъ... Алай тюлмюдю? Тюнене алгъан чебген да бешджюз ... Дачагъа эки минъ... хе-хе-хе.—Тюнене сени тенъинъ джабышыб эки минъими алыб кетгенди...

— Да, Пьер, ала андан-мындан тюшген ачхаладыла.

— Атла... Юй доктор... Кийим тигиучюлени хакълары. Кючкюн мындан алгъа он тюменинъи къабдырдынъ...

Эри ёрге кёлтюрюлюб джумдуругъуна таяныб, дагъыда къатынын талай зат бла терследи. Аны бла къалмай барыб джазыучу столун ачыб, айтханына шагъатлыкъгъа нелени эсе да кёргоздю.

— Энди, анасы, мени къатымда сени Фон Трамбынъ бош затчыкъ—гитче (хурджун) гудучучукъ болгъанын кёресе... Бар энди бу джолдан сора кишини сёзюн эте турма!

Мен бошадым! Ким билсин окъуучу:

— Ол эринден кетдими? — деб сорургъа да болур. Хо, кетди... башха комнатагъа.

¹Аджеи — сау къал (француз).

АДАМНЫ ИТ БЛА УШАГЪЫ

Ай джарыкъ бузлауукъ кече эди. Алексей Иванович Романсов дженгинден кёжуне кёрюннён шайтанчыкны ары тюртуб, къабакъ эшикни акъырын ачыб, арбазгъа кирди.

— Адам, — деб ары-бери тентирей, кир суу къююлуучу уруну тегерегине айлана, кеси-кеси бла сёлешиб башлады. — Адам ёлюкдю, кёзбауду, учхунду... Павел Николаевич губернаторду, алай а ол да учхунду. Аны биз кёрген сыйы бош затды, тютюндю...уф дединъ—тас болду да кетди.

Ол сагъат философну къулагъына:

— Хырр... — деген таууш келди.

Романсов бир джанына къарагъанлай, эки атламдан узакъ болмай бёрю кирик бир мазаллы къара авчарканы кёрди. Ол, сынджыры зынъырдай, дворник будканы къатында чёгелеб тура эди. Романсов итни кёргенинде анъа бир кесек къараб туруб, уллу сеирсинди. Сора ол имбашларын бирден къымылдатыб, башын ары-бери булгъай, мыдах ышарды.

Хырр... — деб биягъы ит къайырылды.

— Анъыламайма! — деб Романсов къолларын эки джанына джайды.—Сендамы... Сендамы хырылдайса адамгъа? Не? Дуниямда биринчи кере эшитеме. Аллах урсун... Адам дуния тутуругъу болгъанын билмегенча нек этесе? Сен бери бир къарачы... Мен санъа джууукъ барайым... Ма къара... Мен адам болурма да? Сени акъылынъ къалайды? Мен адаммамы огъесе адам тюлмеми? Анъылат!

— Хыр... Хаф!

Къол беригиз, — деб Романсов итге къолун узатды. — Бермеймисиз? Унамаймысыз? Керек да тюлдю. Алай огъун джазайыкъ. Сора эркинлик берсегиз мен сизни хамхотугъузну... Мен сююб...

— Хаф! Хаф! Хрр... хаф! Хаф-хаф!

— Аааа... сен кѣабхандамы этериксе? Ашхы, алай огъуна болсун. Биз аны унутмазбыз. Значит, адам дуняны тутуругъу... болгъанын, ол джаныуарлагъа патчах болгъанын сен джукъгъа да санамаймыса? Да алай кѣарау бла сен Павел Николаевични кѣабаргъа да боллукъса? Алаймыды? Дуня бары Павел Николаевични аллында тѣрт бюклеиб джюрюйдю, санъа уа ол болсун, башха зат болсун башхалыгъы джокъмуду? Мен сени тюзю анъылайма? Ааа.. Да сен социалист болурса дейме! Тохда сен манъа джууаб бер... сен социалистмисе?

— Ррр... Хаф! Хаф!

— Тохда, кѣабма... Нени юсюнден айта тура эдим?... Хы, учунну юсюнден. Уф дединъ—тас болду да кетди. Пфф! Дуняда не ючюн джашайбыз да? Анабызны кѣыйнаб дунягъа джаратылабыз, ашайбыз... ичебиз, илмула бла шагърей болабыз, ёлебиз... Неге керекдиле была бары да? Учхун! Адамны багъасы джукъ да тюлдю! Сен итсе да джукъ анъыламайса, айхай сен адамны джюрегине кире билсенъ эди! Сен психологиядан бир джукъ айыра билге эдинъ!

Романсов башын ары-бери булгъаб, тюкюрдю.

— Батмакъ (кир)... Сен манъа, Романсовгъа, коллежский секретаргъа... табигъатны патчахыды... деб тураса. Джанъыласа! Мен тунеядецме, улхучума, эки бетли адамма. Мен пох затма!

Алексей Иванович джумдуругъу бла кѣкюрегин уруб, джылады.

— Тилчи Сѣзчю... Корнюшкин Егорканы мени хатам джетмей кѣысдагъандыла дебми тураса? Не? Комитетни экиджюз сомун хурджунуна уруб, сизге сорама, Сургучевгъа салыб кѣойгъан ким эди? Мен тюлмю эдим? Кир зат, фасыкъ... Иуда! Джалынчакъ, бетсиз... мутлах!

Романсов дженъи бла джыламулкларын сюртюб, дагъыда джылады.

— Кѣаб! Аша! Манъа анамдан туугъанлы бир адам иги сѣз айтмагъанды... Ичлеринден кѣрюб болмагъанлай, кѣзюме — махдагъан бла ышаргъандан сора бир зат айтмагъандыла! Айхай бир кере хамхотунъа уруб, бир урушхан этселе уа! Аша, дидиу! Кѣаб! Тала мутлахны! Бушдукъла сатлыкъны!

Романсов тентирей келиб итни юсюне джыгъылды.

— Алай, ма алай! Джырт хамхот джалаууна бир джукъ-

гъа санамайма! Ачий эсе да хатер этме. Ма, къолларымы да
къаб. Ыхы, къан чыкъды! Санъа алай керекди налатха! Ма
алай! Мерси, Жучка... огъесе атынъ къалайды? Мерси..
Тонуму да бусгакла. Башхасы джокъду ол да улхуду... Те-
нъими сатыб, аны ючюн тюшген ачхама алгъанма бу тонну..
Какардалы фуражкам да алайды... Тохда, не айта тура
эдим? Кетер заман болду... Къал, дидучукъ... гудучукъ...

— Ррр...

Романсов итни башын сылаб, бутуну чабакъ этин да бир
къабдырыб, тонуна чырмалыб, ары бери тентирей, юйюню
эшиги таба айланды...

Экинчи кюн кюнорта заманда уяныб, Романсов бек сеир
затны кёрдю. Башы, къоллары, бутлары байланыб эдиле.
Орундукъну къатында джыламуку джугъу бети бла къаты-
ны, къайгъылы тюрсюнде доктор сюеле эдиле.

Кече онэки сагъатда, Тверский бульварда эки тенъ келе эдиле. Аланы бири — юсюнде бёрю тону, башында цилинбри бла узун сюекли, къара шилли бир чырайлы адам, экинчиси — юсюнде акъ сюек тюймелери болгъан мор пальтосу бла алаша бойлу сары адамчыкъ эди. Экиси да сёлешмей желе эдиле. Қъара шилли адам мазурканы макъамын сызгъыра келе эди, алаша бойлу уа мыдах тюрсююн баш энишге айландырыб, бир-бирде бир джанына тюкюре келе эди.

Тенъле Пушкинни къараууз ауанъысы бла Страст монастырни башында от джарыкъчыкъны кёргенлеринде, къара шилли адам:

— Олтурурму эдик? — деб сорду.

Сары шилли джукъ айтмагъанлай разылыкъ берди, тенъле олтурдула.

— Николай Васильевич, мени сенден бир тилеген затчы гъым барды — деди къара шилли, бир кесек тынъылаб. — Манъа бир он-онбеш сом ёлкуюч бералмазмы эдинъ, тенъым" Бир ыйыкъдан къайтарырма.

Сары шилли джукъ да айтмады.

— Бек керек болмаса, мен айтырыкъ сени къыйнарыкъда тюл эдим. Джазыуум мени бюгюн бек табсыз затха тубегенди... Юй бийчем манъа брослетин залогга бер да, ачха ал деб берген эди... Ол эгешчиги ючюн гимназиягъа ачха тёлерге керекди. Мен аны залогга бердим, алай а, билесе, сен тургъанлай эслемей къабдырыб къойдум.

Сары шилли ары-бери тебджилдеб, джётгюрдю.

— Болумсуз адамса сен, Василий Иванович, — деб, ол

хиликге этген халда, кыйыгына ышарды, — Болумсуз, адамса! Ол ачха сеники болмай, киши ачха болганын биле эсенъ, барыняла бла сутолокагъа ойнаргъа олтурургъа эркинлик къалай табхан эдинъ? Огъай, болумсуз адам, фат тюлмюсе да сен? Тохда аузумачабма... Мен санъа айтырымы айтыб бир къояйым... хар заманда джанъы костюмла кийгининъ, галстугунъа илиндирген тюйреуючюнъ неге керекли затладыла? Сени кибики джарлыгъамы керекди мода? Бу тегилик цилиндр а неге керекди? Санъа, къатынынъы хакъы бла джашагъан адамгъа, онбеш сомлукъ цилиндрни орнуна, юч сомлукъ бёркню кийиб айланнъанлыкъгъа не модагъа, не кёзге джарашыулыкъгъа заран боллукъ тюл эди. Болмагъан шагърейлик бла таймаздан махданыб турмакълукъ неге керекди? Хохлов бла да, Плевако бла да, бютеу редакторла бла да шагърейсе! Танышлыкъларынъы юсюнден сен бюгюн алдаб сёлешген заманда, мени кёзлерим, къулакъларым къызара эдиле. Сен а алдай тургъанлай, бетинъ къызармайды. Ол барыняла бла карт ойнаб, къатынынъы ачхасын къабдыргъан заманында хонта ышарыуларынъ ючюн а... джаягъынъа тартаргъа къызгъаынама.

— Хы, болду... болду... бюгюн кефинъ къолай тюлдю...

— Хо, бу затла бары да джашлыкъны, школчулукъну иши болсунла. Мени анъа огъайым джокъду, Василий Иванович, сен алкъын джашса... Алай а бир ишни... бир затны анъылаялмайса... Ол гинджиле бла ойнай тургъанлай, сен ол бетсизликни къалай этдинъ? Карт юлешген заманда кесинъе тюбюнден къарамашакъ тузну чыгъаргъанынъы мен кёрюм турдум.

Василий Иванович, школьникча бети къызарыб, сылтаула табыб башлады. Сары шилли уа айтханындан джалламады. Дауур этиб кёб даулашдыла. Артдан-артха экиси да сабырдан-сабыр бола келиб, сагъышха кирдиле.

— Мени бир кесек бош боюн болгъаным тюздю, — деди къара шилли, талай заманны тынъылаб туруб, — Тюздю... бютеу болгъанымы джойгъанма, борч этгенме, кесимики болмагъан затланы да джойгъанма, энди бу затдан къалай къутулургъа билмейме. Адамны болгъаны кичигенча болуб, ол кичиуден дарман табмай инджилген халы бла сени шагърейлигинъ бармыды? Ма мени бусагъатхы халым анъа ушагъан бир затды. Мен къулакъларыма дери батханма... Халкъдан да, кеси-кесимден да уялама... Осалды. Не осият бла мюлк алсам, неда бир джукъ къабсам, нени да къоюб, джанъыдан

туугъанча боллукъ эдим... Сен а, Николай Борисович, мени сѣкме, таш атма... Неклюжевни хапарын эсинъе тюшюрчю...

— Сени Неклюжевинъ мени эсимдеди, — деди сары шилли. — Эсимдеди... Биреуню ачхасын ашаб, къарнын голтуруб, ызы бла кофе ичерге мурат этиб джаш къызчыкъны аллында джыламсырагъанын!... Ашагъынчы уа бир да джылай болмаз эди... Писателлеге аллай бетсизлени суратларгъа айыбды! Ол Неклюжевни аллай насыблы чырайы, кесин таб джюрюте билгени болмаса, аны купецни къызчыгъы сюерик да тюл эди, сокъуранныкъ да тюл эди. Аны тышында, бетсиз адамлагъа джазыу ариу чырайла береди. Сиз барыгъыз да купидонласыз, сизни суюдиле, сизни джаратадыла... Тиширууланы джаны бла сизни чархыгъыз аллына айлангъанлай турады!

Сары шилли ёрге туруб, шиндикни къатында ары-бери барыб башлады.

— Сени къатынынъ, сѣз ючюн... Халал, адебли тишируу.. Не зат ючюн суюген болур ол сени? Не ючюн? Ма бюгюн инъирде да сен алдай тургъан заманда бир ариу тишируучукъ сенден кѣзюн алмай эди... Сизни, Неклюжевланы, суюдиле, нелерин да сизден аямайдыла, сен а ёмюрюнъ ишлеб тургъанлай, чабакъ кесин бузгъа ургъанча, аллынъ тыйылыб тургъан болмаса, бир насыб хуртдагынъ болса уа! Андан сора... эсинъдемиди? Сени бюгюнню къатынынъ Ольга Алексеевна, сени таныгъынчы манъа келлик болуб тургъанлай, сен тюбединъ да... мени къармаб къойдунъ...

— Джюрегинъ къыйналыбмы турады! — деб къара шилли ышарды. — Мен а, айхай сени аллай адам болгъанынъы билмей эдим.

Николай Борисевични бети сокъурангъан бла джийирген нъен тюрсюннъе кириб гюрленди.. Ол кѣси да эскермегенлей, къолун аллына узатыб... аямай силкди. Шош кечени тынчыгъын джаякъгъа тийген къол аязын тауушу бузду. Къара шиллини башындан цилиндри чартлаб, тебленнъен къаргъа тюшюб арлакъ тѣнъереди. Бу зат билмей тургъанлай бир секундну ичине болуб, акъылсыз, табсыз иш болду. Сары шилли къол кѣлтюрсенине ол сагъат сокъуранды. Ол бетин пальтосуну онгъан джагъасына букъдуруб, бульварны ичин кетиб тебреди. Пушкиннъе джетгенлей ол бурулуб, къара шиллиге къараб, орнундан тебмей минут чакълы бирни тү-

¹ Купидон — бурун грекледѣ суюмекликлени аллахы.

руб, сора, неден эсе да кьоркьгъанча, Тверской орам таба чабыб кетди...

Василий Иванович тауушсуз болуб, орнундан тебмей иги кесек олтурду. Къаты бла озгъан бир тиширыу узалыб цилиндрин алыб, кюле-кюле анъа узатды. Олсагъат тиширыу гъа да сау бол деб, орнундан туруб, атланды.

Бачхычла бла юйюне чыгъыб, бара: «Бусагъат болгъаным кичиб башларыкъды» — деб келюне келди. — Ачханы къабдыргъаным ючюн юй бийче оюнла этерикди. Танънъа дери тынчлыкъ берлик тюлдю. Шайтан алыб огъуна кетге эди аны! Ачханы тас этгенме дерме да кьоярма...»

Юйюне джетгенлей ол, кьоркъа-кьоркъа, эшикни къакъды. Юй джумушчу ачыб, аны ичгери ийди...

— Алгъышлайма сизни! — деб юй джумушчу саулай бети бла ышарды.

— Не зат ючюн сора?

Кесигиз кёрюрсюз! Аллах джазыкъсыннъанды!

Василий Иванович, джукъ да анъыламагъанлай спальнягъа (джукълаучу юйге) кирди. Анда стол джанында, аны къатыны Ольга Алексеева, чачында да папильоткалары бла бир сары шилли тиширыучукъ олтуруб тура эди. Ол не эсе да джаза эди. Джазылыб бошагъан талай письмо аны аллында кёрюне эдиле. Эрин кёргенлей, ол секириб ёрге туруб, джетиб бойнуна джабышды.

— Келдинъми? — деди ол. — Къаллай насыб тюшдю! Бизни къаллай насыб тутханы сени акъылынъа да келмейди. Джукъ билмей тургъанлай эшитгенимде, Вася, не этерими билмей къалгъан эдим... Ма, окъу!

Алай айтыб эрлай джетиб столдан газетни алыб, эрини бетини аллына тутду:

— Окъу! Мени билетим джетмиш беш минъ къабханды! Мени билетим барды! Алдамай айтама, барды! Мен аны сенден джашырыб тура эдим, не ючюн десенъ.. не ючюн десенъ, аны да джоярыкъ эдинъ. Николай Борисович мени тилеген заманда берген эди да, артда ызына алыргъа унамай къойгъан эди. Николай Борисович къалай алапат адамды! Энди биз кемсиз бай болдукъ! Сен энди хылымылы джашауну кьоюб, тюзелликсе. Сени ичгенинъ да, мени алдагъанынъ да джетншимсизликни, джарлылыкъны кючюнден бола эдиле, мен аны биле эдим. Сен акъыллы, адебли адамса...

Ольга Алексеевна комнатада ары-бери барыб, ышарды.

— Бир джукъ да билмей тургъанлай болду! Сени былай

айлангъанынъа къыйналыб дуняны эте, бир мюйюшден-бир мюйюшге бара келиб, не этерге билмей газетни алыб олтурдум. Былай къарагъанлай, кёрдюм да къойдум!.. Барына да... эгечлериме... анама письмола джазгъанма. Аз бек къуанмазла, джарлыла! Сен къайры тебрединъ!

Василий Иванович газетте къарады. Қайгылы болуб, бети агъарыб, къатыны айтхангъа да тынғыламай, бир кесек сюелиб нени эсе да сагъышын эте туруб, эрлей башына цилиндрин кийиб юден чыкъды.

— Большая Дмитревкада Н юйге! — деб ол арбачыгъа буйрукъ берди.

Баргъан номерлеринде ол излеген адамын табмады. Анъа керекли номерге кирит салыныб тура эди.

«Ол театрда болур, — деб аны кёлюне келди, — театрда ашаргъа баргъан болур... Бир кесек сакълайым».

Ол алайда сакъларгъа деб тохдады... Джарым сагъат озду... Тюбюнде номерлени сагъатларында юч сагъат къагъылды... Андан ары сакъларгъа тёзюмю джетмей, ол бачхычлары энишге тюшюб, тышына чыкъгъан эшик таба айланды.

Алай а аны былайда джазыу джазыкъсынды...

Тюз эшик юсюнде ол бир узун арыкъ къара шилли тиширыу гъа тюбеди. Аны ызындан кёк кёзлери болгъан, тыйын бёркю бир адам келе эди.

— Кечигиз, — деб Василий Иванович ол тиширыу гъа сёлешди... — Сиз манъа, боллукъ эсе, бир минутчукъ гъа керек эдигиз.

Тиширыу да, эркиши да къашларын туюдюле.

— Ма бусагъат къайтайым, — деб тиширыу ол эркишиге алай айтыб, Василий Иванович бла лампа джарык гъа чыгыб сорду: — Не керекди сизге?

— Мен санъа... санъа, Надин, иш бла, — деб башлады Василий Иванович... — Сени биргенъе ол адам болгъаны табсыз болады ансы, мен хапарымы толусу бла айтырыкъ эдим...

— Не болгъанды, мени заманым джокъду!

— Джангъы шагърейле табханса да заманынъ джокъду, аламатлыгъынъа! Рождествону аллында мени не ючюн къысдагъан эдинъ? Ол заманда мен санъа керекли чакълы бир зат табмай эдим да... мени бла джашаргъа аны ючюн унамагъан эдинъ. Энди уа сени тюз болмагъанынъ ачыкъды.. Алайды... Мен сени туугъан кюнюнъе атаб берген билетим эсинъдемиди? Ма окъу! Ол джетмиш беш минъ сом къабханды!

Тиширыу тынъысыз джут кёзлерин газетге айландырыб Петербургдан келген телеграмманы излеб башлады... Табхан да этди...

Туура бу кёзюуде джыламукъдан толгъан кёзле да, акъылларындан чыгъар халгъа кириб шкатулкагъа къараб билетни излейдиле... Ол кёзле сау кечени излей айландыла, табхан а этмедиле. Билетни урлангъанын да, аны ким урлагъанын да, Ольга Алексеевна билген эди.

Ол кече сары шилли Николай Борисович да джатхан орнунда тынчлыкъ табмагъанлай, ары бла бери бурула, тангъа дери джукъламай чыкъды. Ол къара шиллини джаягъына тартханы ючюн кыйнала эди.

БУШУУ

Бютеу Галчинский волостда чемерлиги да, буруш кытыклары да айтылыб тургъан токарь Григорий Петров аургъан къатынын больницагъа алыб барады. Чана бла анъа отузгъа джууукъ верстаны барыргъа керекди, алай а эринчек токарь Григорий огъай эсенъ, казна почтарь да кыйналыб джюрюрча, джол алай осалды. Тюз алларындан кючлю сууукъ джел урады. Къалайгъа къараса да кѣкден джаугъанлары бла джерден кѣлтюрюлгенлерин адам анъыламазча хауада къар кесекле буруладыла. Боранны къалынлыгъындан не тюз, не телеграф столбала, не четет кѣрюнмейди, джелкючлю ургъан кѣзюуде уа Григорий дуганы да кючден кѣреди. Арыкъ, къарыусуз байталчыкъ аякъларын кючден-бутдан кымылдатады. Аны саулай къарыуу тукъларын терен къардан чыгъара, башы силкине къорагъанды. Токарь ашыгъады. Ол олтургъан джеринден ѳрге силкине да дыгалас эте, атны сыртын аяусуз туюди.

— Матрена, сен джылама, — деб мурулдайды ол. — Бир кесек тѣзерге кюреш. Аллах зйтса, больницагъа да джетербиз, къараб къарагъынчы неме да болур... Павел Иваныч санъа дарман берир, не къартыкъ алыр, неда спирт джагъар да неме... къабыргъанъ сау болур да къалыр. Аякъларын джерге къагъыб, кычырыр, алай а джан аурутуб къарар... Ол аламат, адебли джюйюсханды, аллах анъа саулукъ берсин... Былай келир-келгенлеибизге неден да алгъа кесини фатерасындан чыгъар да ауузунда чибин ѳлюб сѣлешир, «Былай нек этгенсиз? Не? — деб кычырыр. — Заманында нек келмегенсе? Сау кюнню сиз джаманладан башыма бошлукъ табылмай, мен сизге итми болгъанма? Эртденбла келсенъа? Къора! Тылпыуунъу да эштдирме. Тамбла келир-

се». Мен'а ан'а: «Доктор, джюйюсхан! Павел Иванович! Ваше высокоблагородие!» — дерме. Атлай кир аллын'а, бай-тамал боллукъ! Но!

Токаръ атха сыбыртхыны сюртюб, къатынына къарама-гъанлай, биягъынлай бурун тюбюнде мурулдайды:

— «Ваше высокоблагородие! Аллахны аллында айтханча айтама, танъ джарый джолгъа алай чыкъгъанма. Заманында къалай джетгин аллаху тагъала чамланыб, быллай боранны джиберсе? Кесигиз кѣресиз... Аламат ат да бу джолда бараллыкъ тюлдо, меникин а, кесигиз кѣресиз, ат тюлдо, бир пох затды!» Павел Иванович а къашларын тюер да къычырыр: «Билебиз сизни къылыгъыгъызыны! Хар заманда сылтау табыб турасыз! Артыкъсыз да, Гришка, сен! Сени мен эртдеден таныйма! Бери джетгинчи кабаклагъа тартаргъа бир беш кере бурулгъан болурса!» Мен'а ан'а: «Ваше высокоблагородие! Тобаста, мен джаныуармы, крестсиз адаммы болгъанма? Тиширыуум джан бере, ёле тургъанлай, мен кабаклагъамы барлыкъ эдим? Алай къалай айтдыгъыз, худжу къалгъа эдиле ол кабакла!» Ол заманда Павел Иванович сени больницагъа салыргъа буйрукъ берир. Мен а аны аякъларына баш урурма... «Павел Иванович! Ваше благородие! Аллах разы болсун! Кечигиз биз телилени, сылхырланы, урушугъыз биз мыжыкълылагъа! Бизни боюн джигибизге берирни орнуна, сиз къаргъа батыб айланасыз». Павел Иванович а уруб алыргъа башлагъанча хыны къараб, былай айтыр: «Сен мени аллымда баш урмагъа эдинъ да аракъы ичгенинъи азыракъ этиб, къатынынъы джазыкълсына билге эдинъ. Сени туйген бла да кыймазгъа керекди!» — «Тюз айтасыз, Павел Иванович, туююлюрге керекме, мени аллах урсун, уругъыз! Сиз бизни джагъыбыз, бизни атабызсыз сора аллыгъызда къалай баш урмазма? Ваше высокоблагородие! Сѣюме толу болурма... аллахны аллындача айтама... алдасам кѣзлериме туююрюсюз: мени Матренам, неме, бир сау болгъа эди ансы, не зат буюрсагъыз, джюйюсхан, сизге аны этгенлей турур эдим! Ушата эсегиз, корель къайындан портсигарчыкъ, крокет оюнн'а шарла, аламат кеглиле, тыш къаралланыкълыладан игиле, этерме! Сизден бир капек да алмазма! Москвада сизден аллай портсигарчыкъ ючюн тѣрт сом аллыкъ эдиле, мен а бир капек да алмам!» Доктор ышарыр да былай айтыр: «Болсун, болсун... анъылайма! Кертиди, ичиучю адам болгъанын'а къыйналама...» Мен, иги къатын, джюйюсханла бла къалай сѣлеширге керек-

лисин билеме. Мен келишелмезлик бир джюйюсхан джокъду. Алай аллах джолдан аджашдырмай бир джетдирирге эди. Джел къалай кючлю урады. Кёзлеринъи ачдырмайды.

Токаръ тохдаусуз гырылдайды. Къыйналгъан джюрегин сёндюрюр ючюн, ол кеси аллына джаншайды. Тилини учунда сёзю не кёб эсе да, башында сагъышлары, соруулары андан да артыкъды. Къыйынлыкъ, кёкден тюшгенча, билмей тургъанлай токаръны башындан тюшюб къалгъанды да, эсин ташлаб, не этерин билмейди. Бююннъе дери сагъышсыз, ичгичилик бла къууанчы бушууу да болмай бара тургъан джашаууна къыйынлыкъ тюшюб, джюреги аўруйду. Эринчек, ичгичи адам билмей тургъанлай сагъышлы, ишли, ашыгъышлы, табигъат бла кюреширге да тырмашхан башха адамгъа бурулгъанды.

Къыйынлыкъны тюнене келгени токаръны эсиндеди. Хар замандача, тюнене да тартханчыкъ этиб келиб юйде даўур-суюр эте келиб, джумдурукъларын ойнатыб башлагъанында, бурушкъылыкъ эрине къатыны бир заманда да болмагъанча бир тюрлю тюрсюн алыб къарады. Бу джолгъа дери аны къарт къатыны иги асыралмай кёб туююлген итча къарай эди, бу джол а иконадан къарагъан суратча, неда ёле башлагъан адамча хыны къарады. Ол тюрлю хыны кёзледен башлаб, аны бойнуна къыйынлыкъ тюшдю. Эсин ташлагъан токаръ Павел Иванович порошокла, дарман джаўла бла къатыныны хыны кёзлерин джумушатыр деген муратда, хоншуну аты бла чанасын тилеб, энди аны больницагъа алыб барады.

— Сен, Матрена, неме... — деб мурулдайды ол, — Павел Иванович сени эринъ тюеми эди деб сорса, огъай де. Энди мен сени тюерик тюлме. Ма крест. Да мен сени дертим болубму тюе эдим? Алай бош тюе эдим. Мен сангъа джан аўрутама. Башха адам къулагъына да аллыкъ тюл эди, мен а ма... дыгалас этиб, сени алыб барама. Къалай боранлайды, къалай сибиреди. Аллахны къудирети уллуду. Аллах джолдан аджашдырмай бир джетдирирге эди... Къалайды къабыргъанъ, аўруймуду? Матрена, нек сёлешмейсе? Сеннъе сорама, къабыргъанъ аўруймуду?

Къарт къатынны бетинде къар эримегени, бети кёгериб, къараўуз балаўуз тюрсюннъе кириб, зугулуракъ болгъаны, сыфаты мыдах, хыны хал алгъаны ангъа сейир кёрюнеди.

— Къой, сен сылхырса, — деб мурулдайды токаръ. — Мен сеннъе аллахны аллындача... сокъураныб... сен а неме... Сыл-

хырса да сылхырса! Павел Ивановичге элтмей тохдасам не этериксе!

Токарь джюгенни бошлаб, сагъышлы болады. Къатыны таба бурулургъа ол таўкел болмайды, къоркъады. Соруу соруб, джуаб алмай къалыргъа да къоркъады. Эм ахырын да болумну ачыкъ боллугъун излеб, ызына къарамагъанлаи узалыб къатыныны суўукъ къолун тутуб кёреди. Кёлтюрюлген къол ызына аўады.

— Ёлген болур дейме. Джамагъат!

Сора токарь джылаб башлайды. Аны джюреги алай бек къыйналмайды, алай а ачуу тиеди. Бу дунияда хар зат да дженъил болуб къалады деб ойлашады. Къыйынлыкъ джаны башлангъанлай огъуна бошалды. Къатыны бла бирге адамыча джашай башлагъынчы, аны кёлюн алгъынчы ол ёлдю да къалды. Ол аны бла къыркъ джыл джашады, алай'а джылла тубандача иги кёрюнмей ётдюле. Ичгичликде, туююште-урушда, джалангъачлыкъда джашаулары кёрюнмегенча озду. Бу сагъатха къарагъанча, ол терслигин да, олсуз джашаялмазлыгъын да антылаб, джан аурутуб башлагъанлай, къатыны ёлдю да къалды.

— Хариб, садакъа джыйыб да айлангъанды, — деб эскереди ол. — Мен аны адамладан гырджын тилете кесим джи-бериучен эдим, харибни! Анъа, насыбсызгъа, энтда бир къыркъ джыл джашаргъа боллукъ эди, мен керти да аллай осал адамма деб тура болур. Тобаста, къайры барама мен талангъан? Энди багъаргъа керек тюлдю, басдырыргъа керекди. Ызынъа бурул!

Токарь атын ызына айландырыб, аямай къамчини сюртеди. Джол сагъатдан-сагъатха къыйындан-къыйын болуб барады. Энди дуга да кёрюнмейди. Бир-бирде чана учхалаб наз терекчиклеге илинеди, бир къара зат токаръны къолун сыдырады, кёзлерини аллында къарангъы келекгеле кёрюне келиб, дагъыда джангъыдан акъ тюз ачылады.

«Джангъыдан бир джашагъа эдик...» — дейди токарь.

Къыркъ джыл андан алгъа Матрена джаш, ариу, джарыкъ тиширыу болгъаны, аны бай юйдегиден чыкыгъанын ол эсине тюшюреди. Усдалыгъына кёзлери къараб, къызлары анъа аны ючюн берген эдиле. Иги джашау этерге аны не джаны бла да мадары бар эди, алай палах неде болду десенъ, ол къатын алгъан кюнюнден башлаб бу сагъатха дери аязымагъанча ичиб тургъанды. Тою аны эсиндеди, алай а гойдан сора не болгъаны, джашауу къалай озгъаны кёруу

эсиргени бла туююшгенинден сора эсинде, ёлтюрсенъ да джукъ къалмагъанды. Алай бла къыркъ джыл тас болдула.

Акъ къар булутла кёгериб башладыла. Ашхам болуб гебреди.

— Да къайры барама мен? — деб токаръ эсин джыйды.

Ёлюкню асырагъа керекди, мен'а больницагъа... Акъылымдан чыгыб айланама!

Токаръ быягъынлай ызына айландырыб, атчыкъны аямай урады. Байталчыкъ арт къарыуун джыйыб, джортаргъа кюрешиди. Токаръ тохдаусуз атчыкъгъа сыбыртхыны джетдиреди... Артындан тыкъырдагъан таууш келеди, ол ызына бурулмагъанлай да ёлюкню башы чанагъа тийгенин сезеди. Хауа къаралгъандан къарала, джел ключюден-ключю, суу-укъдан-сууукъ бола барады.

«Джанъыдан джашаб бир башласакъ, — деб сагъыш этеди токаръ. — Джанъы керекле да къураб, заказла алыб, ачханы да къатыннъа бериб... къалай алапат боллукъ эди!»

Бара бырыб, ол джюгенни къолундан ычхындырады. Сермеб къолуна алыргъа излейди, алай'а къоллары тутмайдыла.

«Не башхасы барды, ат кеси барлыкъды, — деб ойлашды ол, — джолну таныйды. Бир кесек къалкъыргъа керек эди... Асыраб, панихидасын этиб башлагъынчы бир кесек таянсам».

Токаръ кёзлерин джабыб, баш къагъады. Бир кесек заман озгъандан сора ол атны тохдагъанын сезеди... Кёзлерин ачады да аллында юй бла гебен болгъаны ачыкъ танылмагъан бир къаралдыны кёреди...

Чанадан тюшуб къалайгъа келгенин билирге излейди, алай а санлары асыры тутмагъандан, ариу бузлаб къаллыкъ эсе да, орнундан теберге суюмейди... Токаръ рахат джукълаб къалады.

Ол ариу боялгъан бир уллу юйде уянады. Терезеледен кюн ариу жарытады. Токаръ аллында адамланы кёргенлей. кесин адебли, дуниядан хапарлы адам болгъанча кёргюзюрге излейди.

— Къарнашларым, тиширыуну панихидасын этерге керек эди, — дейди ол. — Батюшкагъа айтыргъа керек эди...

— Болду, болду! Джатыб тур! — деб кимни эсе да ауазы аны сёзюн бёледи.

— Батюшка! Павел Иваныч! — деб токаръ аллында докторну кёрюб, сеирсинеди. — Вашескорodie! Благодетель!

Секирнб туруб, медицинаны аллында баш уругъа излейди, алай'а къолу, аягъы аны айтханын этмейди.

— Ваше высокородие! Мени аякъларым къайдадыла? Қъолларым а?

— Энди къолларыны, аякъларыны унут. Юшютгенсе! Хы, энди не затха джылайса? Джашадынъ, аллахха шукур! Юч джыйырма джыл джашагъан болурса — ол санъа бол-лукъдү.

— Ай медет аллах! Вашескородие, джюрегим къыйнала-ды. Кечигиз мадар бар эсе! Бир да къуруса да энтда бир беш-алты джыл...

— Да нек?

— Ат биреунюкюдю, къайтарыгъа керекди... Тиширыуу му асыраргъа... Бу дуняда хар зат да къалай дженъил бо-луб къалады! Ваше высокородие! Павел Иванович! Корель къайындан алапат портсигар этиб берирме. Крокетчик этерме...

Доктор къолун силкиб, палатадан чыгъады. Токаръ ёледі.

ДЖАНЧЫКЪ

Отставной коллеж ассессор Пленяниковну кызы Оленька, кеслерини арбазда эшикден чыкыгъан джерде саггышланыб олтура эди. Исси эди, чибинле да бездирирлей басына эдиле, да кеч боллугъун эсге тюшюрмеклик кыууанч эди. Кюн чыкыгъан джанындан мутхуз джанъур булутла тебренинъен эдиле, ол джанындан сан-сан мылы хауа да кыагъа эди.

«Тиволи» деген кёз ачыу садны тутхан, кеси да былайда флигелде квартирде тургъан антрепренер¹ Кукин арбазны ортасында тохдаб, кёкге кыарай эди.

— Биягъы! Биягъы джанъурэнди да джауарыкыды! Хар кюн сайын джанъурла—бир да айланмай мени марагъанча! Бу аджалды да. Бу адамны юйюн кыурутхан затды да. Кюн сайын уллу заранла! — деб ол, джюреги джарылыб сёлеше эди.

Къолларын да силке ол Оленькагъа айланыб:

— Ольга Семеновна, ма бизни джашауубуз, суюсенъ, джыла, суюсенъ джырла! Ишлейсе, кюресесе, азаб чегесе, кечелени джукъламай, кыалай бир аякъ тирер эдик деб ишлейсе, да барындан да не? Бир джанындан халкъ кыаранъыды, кийикди. Анъа чынъ иги опереттаны, феерияны, алапат куплетлени береме, алай болгъаны ючюн, алагъа олму керекди дейсе? Халкъ андан джукъ анъылайды деймисе? Алагъа балаган керекди! Алагъа не осалны да бер! Экинчи джанындан, бу кюнню болумуна бир кыарачыгъыз. Хар инъир сайын дегенча джанъур джауыгъанлай турады. Майны онусунда башлагъанды, андан майны да, июнну да джанъур кыуыгъан

¹ Антрепренер — актер коллективни кыурагъан аны ишин да джюрютген энчи предприниматель.

лай турады, азабдан башха бир зат да тюлдю! Халкъ театр-
гъа джюрюмейди, мен а аны ючюн арендге да, артистлеге да
хакъ береме да?

Экинчи кюн инъир ала биягъы джанъур булутчукъла ба-
сыныб тебрегенлеринде Кукин къутуруб, ачыу кюлюш этиб
башлады:

— Энди не этгин? Аймысына! садны саулай, таб мени ке-
сими да суугъа алдырмаса антсызды! Ай бу дуняда да, ол
дуняда да насыбым къурусун мени огъесе! Берсинле артист-
ле мени сюдге! Не этерикди сюд! Суйсе Сибирге каторгагъа
джиберсин! Суйсе асмакъгъа ассын! Ха-ха-ха!

Ючюнчю кюнюнде да алай...

Оленька Кукиннге кёлю бла шум болуб тынъылай эди, бу
кёзюуде аны кёзлеринде джыламукъла къыпба болуб тёнъе-
регени да бола эди. Арт ахырында Кукинни ишини тюзелме-
гени аны джюрегине къатылды, ол Кукинни суюдио.

Кукин алаша битген, чагъыдый, сарыбет, хончалары да ар-
тына сылангъан, татлы джумушакъ ауазчыгъы бла сёлешген
адам эди. Сора, сёлешген заманда ауузу къыйыкъ бола эди;
аны дуня насыбдан къол джууб тюнъюлген халы бетине
джазылыб эди, алай болса да ол кесине Оленьканы уллу суй-
меклигин сагъайтхан эди. Оленька хар заманда да кимни
болса да биреуню суйгенлей туруучан эди, алайсыз болалмай
эди. Ол алгъын, энди ауруб къарангы комнатада креслода
олтургъан эм ичин тарта тургъан кесини атасын сую эди;
бир заманда Брянскдан эки джылдан бир келиучю, анасыны
эгечин да суйген эди; андан да алгъа гимназияда окъугъан
заманында, кесини француз тилден окъутхан учителин сую
эди. Ол гимназияда окъугъан заманында тынч, халал, терен-
лиги да болмагъан бек уллу саулугъу болгъан къыз эди. Аны
къызылы бла агъын тёгюб тургъан толу джаякъларына, къа-
ра себгилчиги болгъан джумушакъ акъ бойнуна, кесини джю-
реги жаратхан затны эшитген заманда болуучу, сабийча
ышарыуна къараб, эркишиле: «Да, танъ затчыкъды...», деб
умут эте, аны бла бирге ышара эдиле, къонакъ тиширыу-
ла уа сёзню кызыууна кирген заманда бёлюнуб:

— Джанчыкъ! — деб къолундан тутуб эркетмей болмай
эдиле. Ол туугъан, ичинде джашагъан, осият къагъытда да
ангъа джазылгъан юй, сахарны къыйырында, «Тиволи» саддан
узакъ болмай Чыган Слободада эди; инъирле бла кечеле.
сайын садда музыканы согъулгъаны, ракеталаны таууш этиб
атылгъанлары кызыны къулагъына эшитиле эдиле; эм бу зат

анъа Кукин кесини джашау джазыуу бла къазауат этгенча кёрюне эди, кесини баш джауу анъысыз халкъны ол хорлагъанча анъылашына эди; аны джюреги татлы рахат бола эди. джукъусу чырт келмей эди, сора эртденблагъа ол юйюне къайтхан заманда, Оленька кеси джукъылаучу юйден аны терезегин акъыртын къагъа эди да терезе джабыуладан анъа кесини сынъар бети бла бир им башын кёргюзе, эркелетген халда джумушакъ ышара эди...

Кукин Оленьканы тиледи да ала килиса неках бла бир болдула. Сора Кукин аны 5ойнун, толу имбашларын адамыча кёргенинде, къол аязы бла къолуна къагъыб сейирсине:

— Джанчыкъ! — деди.

Кукинни насыбы джёнеген эди, алай болгъаны ючюн аны къатын алгъан кюнюнде андан сора кечесинде джанъур джаууб тургъаны салгъан мыдахлыкъ аны бетинден кетмеген эди.

Тойлары, къууанчлары тыннъандан сора иги джашай эдиле. Джанчыкъ аны кассасында олтура эди, садда мизамгъа къарай эди, расходларын джаза эди, джал бере эди эм аны къызылы бла агъын тёкген джаякълары, джылтырагъанча. аны суююмлю сабий ышарыуу бир кассаны терезегинде. бир джабыуланы артында, бир буфетде бола эдиле. Ол кесини танышларына дуняны башында чынъ баш эм бек керекли зат театрды, керти толу зауукъгъа батаргъа, образование алыргъа адамланы суюген, адамла кесин да суюген, аллай адам джанъыз театрда болургъа боллукъду деб айтыб туруучан эди.

— Алай болгъаны ючюн, джыйылгъан халкъ аны анъыларыкъмыды санъа? Анъа балаган керекди! Тюнене «Чюйре фауст» бара эди да ложала хазна къалмай бары бош эдиле. Ваничка бла мен не зат болса да бир джараусуз затны салсакъ, ол заманда, ийнаныгъыз, театр тыкъ-тыкълама боллукъ эди. Тамбла да Ваничка бла мен «Орфей джаханимде»-ни салабыз, келигиз, — дей эди Оленька.

Сора театрны, актерланы юслеринден Кукин нени айтыучан эди эсе, ол да аны къайтарыб айтыучан эди. Ол да, Кукин киби, халкъ искусствону сан этмегени ючюн, халкъланы къаранъылыгъы ючюн да дуняны къуюучан эди, репетициялагъа къошула эди, актерланы джетишмеген джерлерин тюзете эди, музыкантланы кеслерин къалай джюрютгенлерине кёз-къулакъ бола эди, сора, ала болгъан джерде чыгыуучу газетде театрны юсюнден аны джаратмай джазылгъан затла

болсала, ол заманда джылаб, аны юсюнден сѣлеширге редакциягъа барыучан эди.

Актерла аны сѳе эдиле, кесине да «Ванячыкъ блабыз», «джанчыкъ блабыз» деучен эдиле; ол аланы хатерлерин кѳрюучен эди эм аз-аз алагъа, ѳлкюч ачха да бере эди, аланы алдагъанлары болса ѳа, ол шыкыртсыз джылагъандан озуб эрине тарыкъмай эди.

Къыш да иги джашай эдиле. Шахар театрны саулай къыш кѳзюуге ала эдиле, да къысха-къысха болджаллагъа бир малороссий труппагъа, бир фокусникге, бир алайда джашагъан труппалагъа бере эдиле. Оленька семире эди, джашауу джанына джараша эди. Кукин а азыб, саргъалыб бара эди эм къыш узуну ишле аман бармасала да, уллу заранланы тюшгенлеринден тарыгъа эди. Кече сайын ол джѳтел эте эди. Оленька ѳа анъа наныкъ суу, джѳге цветок ичире эди, одеколон бла юсюн ышый эди, аны кесини джумушакъ джаулугъуна бѳлей эди.

— Сен мени къалай махдаулучугъумса! — деучен эди ол Кукиннѳе, аны таза джюрекден эркетете, чачын сылай. — Сен мени къалай игичигимсе! — дей эди.

Уллу сыйлы постда ол труппа къуаргъа Москвагъа кетген эди, джанчыкъ а олсуз джукълаялмай, терезени тюбюнде олтуруб хаман джулдузлагъа къарай эди. Сора ол кесин, тауукъ орунда гугурук болмаса, кече узуну джукъламагъан эм тынчлыкъсыз болгъанлай, сесгекленнѳенлей тургъан тауукълагъа тенъсине эди. Кукин Москвада айтхан болджалындан асламыракъ къалгъан эди, эм праздник кюннѳе къайытырыны юсюнден джазгъан эди да письмоларында «Тиволини» хакъындан буйрукъларын этген эди. Алай болса да, бир белгили баш кюнню ал инъиринде, чыкгырны къакъгъандан чыкгъан таууш киби, дюнъ-дюнъ-дюнъ этиб калитка къагъылды. Джукъусурагъан кухарка джалан аякъ джанъур кѳл чюклени да шыпырдата, эшикни ачаргъа чабды.

— Ачыгъыз марджа, — деди ким эсе да къабакъ эшикни тышындан тунакы базыкъ тауушу бла. — Сизге телеграмма барды:

Оленька эринден телеграммаланы алгъын да алыучан эди, бюгюн а, не эсе да, аны эси кетди да къалды. Қалтырагъан къоллары бла телеграмманы алыб, бу хапарны окъуду: «Иван Петрович бюгюн къысха аджалдан ауушханды алгъын буйругъугъузну сакълайбыз асыраллыгъы гюрге кюн».

Телеграммада похороны (асыраллыгы) деген сёзю орнуна «хохороны» деб джазылгъан эди, дагъыда бир анъы лашынмагъан сёз «сючала» («Сначала» — алгъын деген сёзю орнуна); къол салгъан оперетта труппаны режиссору эди.

— Кёгюрчюнчюгюм мени! Мени сюйген кёгюрчюнчюгюм, Ваничкачыгъым! Мен санъа нек тубеген эдим. Сени нек таныгъан эдим! Кесинъи джарлы Оленьканъы, джарлынъы, насыбсызынъы сен кимге къойгъанса?... — деб таралыб джылады Оленька.

Кукинни гюрге кюн Москвада Ваганьковда асырадыла: Оленька юйге барас кюн къайытды, эм кесини юйюне ичгери кирир-кирмез, оруннъа аууб алай кючлю сарнады, орамда хоншу арбазилада да аны сарнагъанын эшитдиле.

— Джанчыкъ!—дей эдиле анъа хоншу тиширыула, табына-табына.—Джанчыкъ Ольга Семеновна, оу анам, ёлюб къалады, — дей эдиле.

Юч ай озгъандан сора, къалай эсе да, джанчыкъ уллу къара кийиб, мыдах болуб клисада табыныб къайытыб келе эди. Аны хоншуларындан биреу Бабакаев кюпсени агъач складны заведующийи Василий Андреевич Пустовалов, ол да клисадан ызына аны бла тенъиш келе эди. Аны башында салам калпагы, юсюнде алтын сынджырчыгъы бла акъ жилети бар эди, да сатыу иш бла кюрешген адамдан эсе помещикге бек ушай эди.

— Хар затны кесини мизамы барды, Ольга Семеновна, — деди ол мыдах ауазы бла аны бушууун анъылатхан халда, — бизни сюйген, джууукъ адамларыбыздан ёлген бола эсе, ол заманда, ол зат аллахха алай ушагъанын анъыларгъа керек болады, сора биз да кесибизни эслеб, ол затха толу бой салмакълыкъ бла сыйыныргъа керекбиз.

Оленьканы калиткагъа джетдире, ол саламлашыб айырылды. Андан сора Оленьканы къулагъына аны къууатлы ауазы келиб турду эм кёзюм къысар-къысмаз къара сакъалы кёрюне эди. Оленька аны бек джаратхан эди. Да анъы лашыннъаны кирик, Оленька да аны кёзюне, эсине да тюрелмей да къалгъан болмаз эди, нек десенъ, бир кесек заманчыкъдан сора Оленькагъа кофе ичерге, анъа аз шагърей, бир къарт къатын келген эди, ол столгъа олтургъанлайына огъуна бир ары-бери созмай, Пустоваловну игилигини юсюнден, аны келбетли адам болгъаныны эм анъа не иги тиширыу да табу этиб барлыгъыны юсюнден сёлешиб башла-

гъан эди. Юч кюнден Пустовалов кеси да келди; ол кѣб олтурмады, минут чакълы олтурду, сѣлешгени да аз болду. Оленька уа аны сойдю, эм алай сойдю, сау кечени джукъ-лаялмай кеси да безгеги тутханча джаныб чыкъды, эртден-бласында уа ол джашагъан тиширыуу ызындан адам ийди. Олсагъатлай огъуна Оленькагъа сѣз тауусдула, сора тоу къууанчы да этилди.

Пустовалов бла Оленька юдегили болуб, иги джашай эдиле. Пустовалов агъач складда кюн ортагъа дери болуб, сора ишлерине кетиучен эди да аны орнуна конторда инъирге дери олтуруб, анда счетла джазыб туруучу, товар джибериучю Оленька бола эди.

— Энди агъач джыл сайын джыйырма процентге багъа бола барады — дей эди ол алыучулагъа, шагърей адамларына. — Тохдагъыз, айыб этмегиз, алгъын биз былайыны агъачын сата эдик, энди уа Васичка хар джыл сайын келтиирге Могилев губерниягъа барады. Тариф¹ а къалайгъа джетгенди! — дей эди ол, багъаны кѣлтюрюлгенинден джюрегин къоркъута, къоллары бла эки джаягъын да джаба, — тариф къалай уллу болганды! — дей эди.

Ол кесине таб бек эртдеден бери агъач сатыб тургъанча кѣрюне эди, джашауда чынъ баш, чынъ керекли зат агъач болгъанча кѣрюне эди анъа: аркъау, тѣгерек агъач деген сѣз-леде, агъачланы атлары, башха-башха, тюрлю-тюрлю керек агъачла аны джанына джууукъ, джюрегине татлы затлача эшитиле эдиле... Кече сайын ол джукълагъан заманда къанъала бла агъачланы таулача къалаулары, къайры эсе да шахарланы тышына агъач алыб баргъан, учу-къыйыры болмагъан арбала, подводла кѣрюне эдиле; анъа тюшюнде онѣки аршынлыкъ, беш вершкалыкъ агъачланы сау полку ѳретин. агъач складха къазауат этерге баргъанча кѣрюне эди, уллу агъачланы бир-бирлерине тийгенлери, бары аугъанча, бир-бирине илиниб къобханча кѣрюне эдиле; Оленька тюшюнде къычырыкъ эте эди, Пустовалов да анъа джумушакъ ийнакъ тил бла былай айта эди:

— Оленька, санъа не болганды, джаным? Табын! — дей эди. Эрини акъылында не бар эди эсе, Оленканы акъылында да ол бола эди. Эри комнатада иссиди дей эди эсе, не энди ишлерибиз тынч болгандыла дей эди эсе, ол да алай акъыл

¹Т а р и ф — агъач къагъытны багъалыгъы.

эте эди. Аны эри бир тукъум бир кёз ачхан затны суюмей эди, праздниклени кёзюүлеринде да бир джукъгъа чыкъмай юйде олтуруучан эди, Оленька да алай эте эди.

— Таймаздан не юйде, не конторда турасыз, театргъа не циркге барсагъыз эди уа, джанчыкъ,—дей эдиле анъа та-нышлары.

— Васичка бла манъа театрлагъа барыргъа заман къайда, — деб ол ушагъыулу джууаб эте эди... — Биз урунуб джа шагъан адамлабыз, бош затла къайгъылы къайдан болайыкъ. Бу театрда иги зат болуб не зат барды?

Хар шабат кюн сайын Пустовалов бла ол табыныргъа, дин праздниклеге, эртденнъи обеднягъа бара эдиле, эм клисадан биргелей къайыта эдиле, экисинден да ариу ийис ура эди. Оленьканы дарий чебгени сукъланч суююмлю халда шууулдай эди; юйде уа джумушакъ акъ ётмек бла эм тюрлю-тюрлю вареньеле бла чай иче эдиле, андан сора хычын ашай эдиле. Хар кюн сайын арбазда воротаны тышында да къууурулгъан къой эт не бабуш эт ийис, пост кюнледе уа чабакъ тылпыу эшитиле эди, ашарыкъ ийис келмей аланы вороталарыны къатлары бла озалмаз эдинъ. Конторда хар къуру да самоварда чай къайнагъанлай тура эди, чай бла къалачла салыб, агъач алыргъа келген адамланы да сыйлай эдиле. Қелин бла кюсу ыйыкъда бир кере хамамгъа бара эдиле, экиси да къызарыб бирге-бирге къайтыучан эдиле.

— Аман тюлдю иги джашайбыз. Васичка бла мени джа шауубузча джашау хар кимге да аллах берсин, аллахха шукур, — дей эди Оленька шагърейлерине.

Пустовалов агъачны къайгъысына Могилев губернягъа кетген заманда, Оленька бек эриге эди, кече сайын да джукъ-лаялмай эди, джылай эди. Бир-бирде алагъа полк ветеринар врач Смирин, аны флигелинде квартирде джашагъан джаш адам, кириучен эди. Ол Оленькагъа нени юсюнден болса да хапар айта эди, не аны бла карт ойнай эди. Ол зат Оленьканы кёзюн ача эди. Бютюн сейир аны кесини юйдеги джашауундан хапарлары эдиле; ол юйдеги этген эди, джашы да бар эди, алай болгъаны ючюн, къатыны эрини намысына тюз болмай, аман айлангъаны ючюн, къатынындан айырылгъан эди, аны кёрюб болмай эди, да хар ай сайын джашына хакъгъа тёрт гюмен джибериб тура эди. Сора, бу хапаргъа тынъылай, Оленька кюсюндю, башын да силкди, ол Смиринни джа-зыкъсыннъан да этди.

— Аллахха аманаты болугъуз, — деди ол Смиринни къолунда джау чырагъы бла бачхышчыкълагъа дери ашыра. — Унутуб къоймай, мени кёре келгенинъ ючюн бек сау бол, сыйлы аллах санъа сюек саулукъ берсин...

Ол сёзлерин эрича, сабыр, басымлы айта эди; ветеринар бачхычланы тюбуне тюшюб, эшикни бириси джанына ташайгъандан сора да ол аны ызындан былай айтыб къычыра эди: — Билемисиз, Владимир Платоныч, къатыныгъыз бла джарашыб къалсагъыз иги эди. Къуру джашчыкъны хатери ючюн огъуна аны кечсегиз ушата эдим! Джашчыкъ барын да анъылай болур.

Пустовалов ызына къайтса уа Оленька анъа акъырын ауаз бла ветеринарны юсюнден хапар айта эди, сора экиси да ахсыныб башларын да силкиб, бир ишексиз, атасына тансыкъ болгъан джашчыкъны юсюнден еёлеше эдиле, андан сора къаллайла эсе да бир къуджур акъыллагъа кириб, иконланы алларына сюелиб, баш уруб, аллахдан кеслерине сабий тилей эдиле.

Пустоваловлары былай бир-бирлерин билиб, бир-бирлерин суйюб алты джылны рахат джашадыла. Бар сора, къаллайла эсе да къыш Василий Андреевич исси чай ичиб къызыб тургъанлай джалан баш складдан агъач берирге чыкъды, сора ауруулу болду да тёшекге тюшдю. Аны чынъ иги докторла багъа эдиле, алай болса да, ауруу кесини этерин этди, ол тёрт айны да ауруб ёлду. Оленька зиягъынлай баш иесиз болду. •

— Мени кимге атыб кетдинъ, къёюрчюнчюгюм? Энди мен джарлы, мен хариб, сенсиз къалай кечинникме да? Ашхы адамла, мени — не джаны бла да ёксюзню, джарлыны джызыкъсыныгъыз... — деб Оленька эрин асырагъандан сора сарнай эди.

Ол плерезлери болгъан къара чебгенни кийиб джюрюй эди эм шляпа кийген бла къоллукъла салгъанны ёмюрюне отказ этген эди. Ол клиса бла эрини къабырына баргъандан ёзге юйюнден чыкъмай, монашка кибиб джашай эди. Алты ай кетгенинде уа ол плерезлерин къойду, терезе къабакъланы да ача башлады. Бир-бирде кухаркасы къатыш эртден бла кесине ашарыкъ алыргъа базаргъа баргъанын кёре эдиле, алай а ол кесини юйюню ичинде къалай джашагъаныны юсюнден, джангыз ышан этерге болгъандан ары, биллигинъ джокъ эди. Сёз ючюн, аны кесини садчыгъында ветеринар къатыш чай иче тургъанын, ветеринар анъа тышындан газет окъугъанын

да кѣрген эдиле, андан сора. Оленька почтада тюбѣб кесини бир шагърей тиширыуна:

— Бизни шахарда маллагъа ветеринария джанындан кереклисича къаралмайды, ол себебден ауруула да кѣбдюле. Адамланы сюнден ауругъанларын, атладан эм ийнекледен ауруу джукъгъанын кесигиз эшитесиз, тюзю уа хайыуанланы саулукуларыны юсюнден да адамланы саулукуларыны юсюнден этгенча къайгъы этерге керекди, — деб былай айтхан эди, да андан ышан этерге бола эди.

Ветеринар не затланы айта эди эсе, Оленька да ол затланы айта эди эм хар затны юсюнден ветеринарны акъылы къалай эди эсе, аны акъылы да алай эди. Оленька бир адамгъа тагъылмай, бир джылны джашаялмазлыгъы ачыкъ эди эм кесини джангъы насыбын кесини флигелинде табхан эди. Аны орнунда башха адам алай этсе, дуня аны сѣзюн этерик болур эди, алай а Оленьканы юсюнден аллай чюйре акъыл кишини эсине келмеди, бары да джашауда ачыкъ анъылашыннган зат болду. Ветеринар бла ол кеслерини джашауларыны алай тюрленнгенини, бирге джарашханларыны юсюнден кишиге айтмай эдиле да джашырыгъа кюреше эдиле, алай болгъаны ючюн ол муратлары толмады, нек десенъ, Оленьканы сѣз тыяргъа амалы джокъ эди. Ветеринаргъа къонакъла, полкда бирге къуллукъ этген тенълери келселе. Оленька алагъа чай къуя, ашарыкъ сала, тууарланы саламеликлерини юсюнден, шахарда бойналаны юслеринден затдан сѣлешиб башлай эди, ветеринар а башын къайры сугъаргъа билмей, джунчуб, ичинден бек чамлана эди, сора къонакъла кетгенлей, ол Оленьканы къолундан сермеб тутуб, ачыуланыхъ кыджырай эди:

— Мен сенден анъыламагъан затынгъы юсюнден сѣлешме деб тилеген эдим да! Биз, ветеринарла, бир-бирибиз бла сѣлешген заманда къошулма, марджа! Сени алай сѣлешгенинъ адамланы эрикдирген этеди!

Оленька уа ангъа сеирсиниб, къоркъуб къарай:

— Володячыкъ, сора мен нени юсюнден сѣлеширимке да? — деб сора эди.

Сора Оленька кѣзлерине да джыламукъла уруб, ветеринарны къучакълай эди, аны урушмазын тилей эди, экиси да бир-бирлерин ыйнакълай эдиле.

Алай болгъаны ючюн аланы ол насыблары узакъгъа бармады. Ветеринар полк къатыш кетди, нек десенъ, полкну

къайры эсе да бирге, Сибирге ётдюрюб джибергенни орнунда, бир да бир узакъ джары кёчюрген эдиле. Оленька да джанъыз кеси къалды.

Энди Оленька джаб-джанъыз кеси къалды. Атасы эртде огъуна ёлген эди, аны креслосу да букъу джугъу болуб, бир аягъы да тюшюб, чардакъда атыла-сатыла айлана эди. Оленька арыкъ, суу-салам, сылхыр да бола бара эди. Орамда тюбеген адамла да анъа алгъын къарагъанларыча къарамай эдиле, ышаргъан да этмей эдиле: маджал джыллары озгъан болур эдиле, артда къалгъан болур эдиле, энди уа къаллай эсе да бир джанъы, кеси да билмеген, аны юсюнден сагъын этерге да джараматгъан джашауу башлана болур эди. Инъир сайын Оленька эшикден чыкыгъан джерде олтуруучан эди «Тиволиде» музыканы къалай согъулгъаны, ракеталаны къалай чачылгъанлары да анъа эшитиле эдиле, алай болгъанлыкыгъа бусагъатда ала Оленьканы къулагъына кирмей эдиле. Ол кесини къуу-шуу болгъан арбазында сент, мышау болуб къарай эди, бир затны къайгысыз этмей эди, бир зат излемей эди, артда, кеч болгъандан сора, джукъларгъа тынчайыргъа кете эди, тюшюнде кесини къуру арбазын кёре эди. Сюймей зор бла этгенча, ашагъаны ичгени да алай эди.

Къара къайгы барындан да палах не эди десенъ, аны бир затны юсюнден да былайды дерлей акъылы, эси къалмагъан эди. Ол кесини тегерегинде болгъан затланы былай кёре эди, аланы барын анъылай эди, алай а бирини юсюнден да былай деб бир акъыл этмей эди. Джукъну юсюнден кесини кеси акъылы болмагъан деген зат къалай къыйынды! Сёз ючюн, шышаны къалай тургъанын, не джанъурну къалай джауугъанын, не да мыжыкылыны арба бла къалай баргъанын кёресе, алай а аланы магъаналарын анъылаялмайса, ол огъай минъ сом бергенне да бир зат айталлыкъ тюлсе. Кукин бла джашагъан заманында, Пустовалов бла джашагъан заманында да Оленька хар затны анъыларгъа бола эди, не затны юсюнден да кесини акъылын айталлыкъ эди, энди уа аны джюрегинде акъылларыны ичи да, арбазы къуру болгъанча, къуру болгъанды. Ачы хансны кёб ашагъанча джашауу алай къыйын, ачы эди.

Шахар, аз-аз къошула, ёсдю, тёрт джанына керилди. Чыган слободагъа да орам ат атадыла. «Тиволи» сад бла агъач складла болгъан джерлеге да юле ишлендиле, талай орам къуралды. Заман къалай дженъил кетиб барды! Оленьканы юю мутхуз болду, аны башын тот кесди, сарайы джамбан

болду, саулай арбазына аман ханс бла чыгъана, мурса тутуш кьозладыла. Оленька кеси кьарт болду, андан да тели болду, джай ол эшикден чыкъгъан джерчикде олтурады, аны джюреги биягъынлай кьуушууду эм салкъынды, джанады. Бишеди, кыш а ол терезени кьатына кьысылыб хаман кёзлерин кьаргъа чыракъ ийиб турады. Джазны джууукълашхан кёзююнде болсун, клисаны кьонъурау тауушларын джел келтирген кёзююнде болсун, эсде-бусда болмай тургъанлай, озгъан заманлада болгъан затла аны эсине тюше эдиле, джюреги кьууанч тукъум ура эди, кёзлеринден джуммай-джуммай джыламукъла кьуюла эдиле. алай болгъаны ючюн ол алай бир кесекчикге бола эди, андан сора уа кьуушуулукъ орнуна келиб, нек джашагъанын да билмей эди. Къара кишдикчиги Брыска кесин эркелетди, омакъланды, татлы хурулдады, алай болгъаны ючюн кишдик эркелетиуле Оленьканы кёлюн чапырмайдыла. Аны кереклиси олмуду да. Анъа кереклиси анъа саулай джетиширик, аны джанын, акъылын кесини кьолуна джыярыкъ, анъа эс табдырыкъ, анъа джашаугъа джол кёргюзюрюк, аны кьартая баргъан кьанын джылытырыкъ суймеклик эди. Ол себебден ол къара Брысканы этегинден ата, онъсунмай былай айта эди:

— Бар, бар... Не барды санъа былайда!

Былай бла кюнле, джылла саркъа эдиле, — бир тукъум бир кьууанч, бир тукъум бир эс, акъыл кирмей эди. Мавра кухарка не айтса, ол айтханнъа хо деб бара эди.

Июлда болуучу исси кюнлени биринде, кюн бата, орамны баргъан сахар мал сюрюу кьозгъагъан букъу, арбазны тубан саулай басхан заманда кишини эсинде-бусунда болмагъанлай, ким эсе да калитканы кьагъады... Ачаргъа Оленька кеси барды да къараса, ветеринар Смирин, башы чал болуб, юсюнде тюз штат кийимлери бла сюелиб тура. Аны кёргенлей Оленьканы тили бюлдюрюу этди, санлары кыйылдыла. Хар зат бары бирден аны эсине тюшдю, ол кесин тыялмай ветеринарны кёкюрегине башын салыб, джылады, бир сёз айталмагъанлай, асыры кёлю кёлтюрюлгенден не юйге къалай киргенлерин, не чай ичерге къалай олтургъанларын эскермеди.

Кьууанчдан тили чала:

— Мени кёгюрчюнчюгом, Владимир Платоныч! Аллах сени кьайдан ашхы сагъатдан келтирди? — деб сорду.

— Мында оруналыб къалыргъа умут этеме, — деб хапарын айтды ол, — кьуулукъдан чыгыб келгенме, башыма эркин-

ликде бир джерде орналыб джашаргъа, насыбымы кёрюрге суюлюб келгенме. Да энди джашымы да гимназиягъа салыргъа заман джетеди. Уллу болгъанды. Мен, биле болмазсыз. къатыным бла джарашханма, — деди.

— Сора ол къайдады? — деб сорду Оленька.

— Ол джашы бла гостиницадады, мен а ма, квартира излеб айланама.

— Асдо, батюшка, да мени юйюмю алыгъыз, квартир бол маймыды да? Мен сизден бир джукъ да аллыкъ тюлме. — деб, Оленька, кёлю кёлтюрюлюб, джюреги къозгъалыб дагъыда джылайды. — Джашагъыз мында, меннъе флигель да боллукъду. Меннъе ол зат да къууанчды.

Экинчи кюнюнде юйню баш къанджалын бояй эдиле, къабыргъаларын акълай эдиле, Оленька да эки къолун джан сюсклерине салыб, арбазны джюрюб буйрукъла эте эди. Аны бетинде буруннъу джарыкътыкъ кёрюне эди эм тамам бир кёб заманны джукълэб туруб уянгъанча, джарыб кирпичей эди. Ветеринарны къатыны арыкъ, къуу, къысха чачлы, къошакъ ышанлы эрши къатын келди, аны биргесине джылына кёре чыркым джашчыкъ, Саша (аны онунчу джылы бара эди). джарыкъ алакёз, уууртларында чунъурчукълары бла добар джашчыкъ, арбазгъа кирир-кирмез кишдикни ызындан атылды эм олсагъатлай аны джарыкъ къууанч кюлкюсю эшитилди.

— Тетячыкъ, бу сизни кишдикмиди? — деб сорду ол Оленькагъа. — Ол къозласа бизге да бир кишдик балачыкъ берир сиз, марджа. Анам чычханладан бек къоркъады.

Оленька аны бла сёлешди, анъа чай ичирди. Сора Оленьканы кёрюрегинде джюреги билмей тургъанлай, тамам ол джашчыкъ кесини туугъан баласы болгъанча, джылы татлы тсбди. Джашчыкъ инъирде столоваяда олтуруб дерсин къайтарыб окъугъан заманда, Оленька анъа джюреги тишлей къараб, таралыб шыбырдай эди:

— Мени кёгюрчюнчюгом, кёзбаучугъум... Балачыгъым, сен былай акъыллычыкъ, былай чыммакъчыкъ болуб къалай туугъанса.

— Айрымкан деб, джерни джан-джанын суу кючлеб тургъан кесегине айтадыла, — деб окъуй эди джашчыкъ.

— Айрымкан деб... джерни... кесегине айтадыла, — деб, ол да джашчыкъны ызындан къайытарыб айта эди. Оленьканы мынча джылны шум тутуб, акъылы-эси къуушуу болуб тургъанындан бери кеси таукел айтхан биринчи акъылы эди

Ол кеси акъылы бла сѣз айтыб тебреди, сора инъир уш хууурну заманында Сашаны атасы бла анасына энди, сабий-леге гимназияда окъугъанны кыйынлыгыны юсюнден, алай болса да, не десенъ да, окъугъанны реальный образованиеден эсе классика образование алсанъ докторлукъ окъургъа суйсенъ да, инженерлик окъургъа суйсенъ да окъургъа боллугъу себепли, ол игиди деб бу затланы юслеринден сѣлеше эди.

Саша гимназиягъа джюрюб башлады. Аны анасы Харьков-гъа эгечине кетиб, къайытмай мычыгъан эди; атасы хар кюн сайын къайры болса да маллагъа къараргъа атлана эди эм аны юч кюнню затны юйде болмагъаны бола эди. Сора Оленькагъа, ала Сашаны чырт сан этмей атыб къойгъанча, ол ачдан ѳле тургъанча алай кѳрюне эди; ол юйде барамта болгъанча алай кѳрюне эди; сора ол Сашаны кесине флигелге кѳчюрген эди да гитче комнатачыкъгъа джарашдыргъан эди.

Да Саша анда джашагъанлы сау джыл джарым кетди. Хар эртден сайын Оленька аны комнатасына киреди; къолун джаягъыны тюбюне салыб, джашчыкъ солумагъанча къаты джукълайды. Аны уятыргъа Оленьканы кѳзю кыймайды.

— Сашачыкъ,—дейди ол мыдах ауазы бла, — къоб, кѳгюрчюнчюк! гимназиягъа заман джетеди.

Ол къобады, кийинеди, аллахха табынады, сора чай ичерге олтурады; юч стакан чай ичеди эм эки уллу къалач бла джау къатыш француз ѳтмекни джартысын ашайды. Ол алкын джукъудан аязыб тюгел бошамагъаны себепли, ачылмагъанды.

— Сашачыкъ, сен басняны иги азбар этмегенсе, — деб, Оленька аны къайры эсе да бир узакъ ашыргъанча, джашчыкъгъа къарайды. — Сен манъа къайгъы болгъанса энди, кѳгюрчюнчюк, къадалыб окъу... учителлеге тынтылаучу бол.

— Къойчугъуз мени, тилеб айтама! — дейди Саша.

Андан сора кеси гитчечик болгъанлай башында уллу картузу сыртында да сумкасы бла ол орамгъа чыгъыб, гимназия таба кетеди. Аны ызындан шыктыртсыз Оленька барады.

— Сашачыкъ! — деб кычырды Оленька.

Саша ызына къарайды, Оленька да аны къолуна финик неда конфет туттурады. Гимназиягъа бурулгъан джерге джетгенлей, кесини ызындан уллу семиз тиширыну келгенине уялады, ол ызына айланады да былай айтады:

— Сиз, тетя, юйге барыгъыз, мен а энди кесим барлыкъма.

Оленька тохдаб Саша гимназияны аллына ташайгъынчы кѳз къакъмай, ызындан къараб турады. Ай Оленька аны къа-

лай бек сие эди! Аны эндиге дери болгъан суюмекликлеринден бири да эндича болмагъан эди, ол ана бла баланы ортасында болгъан кючлю, татлы суюмеклик эди. Аны Сашагъа суюмеклиги уллудан уллу, теренден-терен болуб джаныб бара эди. Бу киши джашчыкъ ючюн, аны уууртларында чу нъурчукълары ючюн, аны картузу ючюн Оленька табу этиб къууанч джыламукъ теге, джашауун саулай берлик эди. Нек? Ким билсин аны, — нек?

Сашаны гимназиягъа ашырыб, келю хош болуб, джюреги толу суюмекликден зауукълана, акъыртын ызына къайытды; аны арт джарым джылгъа джаш болгъан бети ышарады; анъа тюбеген адамла суююнуб, былай айтадыла:

— Кюнюнъ ашхы болсун, джанчыкъ Ольга Семеновна. къалай джашайсыз, джанчыкъ?

— Энди гимназияда окъугъан кыйын болгъанды. Тюнене биринчи классда басняны азбар этерге бергендиле, дагъыда латин тилден перевод, дагъыда задача, ойнаймыса... сабийни уа не къарыуу барды?

Сора ол учителлени юслеринден дерслени, китабланы юслеринден Саша къалай айта эди эсе, алай айта эди.

Ючюнчю сагъатда бирге кюн орталыкъ ашайдыла, инъирде дерслени бирге хазырлайдыла, джылагъан да бирге этедиле. Сашаны оруннъа джатдыра, ол аны табындырыб, аллахдан кёб тилек тилеб шыбырдайды, андан сора джата туруб, къачан эсе да бир боллукъ узакъ заманда Саша курсну тауусуб доктор не инженер болгъандан сора, аны кесини уллу юю, атлары, арбасы боллугъуну эм ол къатын алыб, анъа сабий да тууарыны затны юсюнден кёзюне кёргюзуб, уллу сагъышла этеди. Ол джукълаб башлай да хаман ол биягъы затланы юслеринден сагъышла этеди, аны къысылыб тургъан кёзлеринден джыламукълары тёнъереб агъадыла. Аны къара кишидикчиги да къабыргъасына къысылыб:

— Хур-р... хур-р... хур-р... — деб хурулдайды.

Эсде-бусда болмай тургъанлай, калитка къагъылды. Оленька уяныб асыры къоркъгъандан солууун алалмай тохдайды, аны джюреги кючлю урады. Джарым минут озгъанлай дагъыда къагъылды.

«Бу Харьковдан телеграмма болур», — деб, келюне келе, аны хар саны бирден титирейди. — Сашаны анасы аны кесине Харьковгъа элтирге излей болур, ый аллах!».

Ол эс ташлайды, тентек болады: аны башы, аякълары, кѡоллары сууукъ боладыла, андан насыбсыз адам дунияда болмагъанча кеси-кесине алай кѡрюнеди. Дагъыда бир минут кетеди: ветеринар клубдан юйюне кѡайта сѡлешген тѡуушлары эшитиледиле.

«Ыхы-ы аллахха шукур», — деб, ойлашыб, ол кѡл басады. Аз-аз джюрегинден аурлукъ кетеди, дагъыда тынч болады; Оленька хоншу комнатада джукълаб, сан-сан тюшюнде сѡлешиб:

— Мен с-сени! Кет ары! Джагъалашма! — дей тургъан Сашаны юсюнден сагъыш эте джатады.

ДЖАШЧЫКЪЛА

— Володя келгенди! — деб ким эсе да арбазда кычырды.

— Володячык келгенди! — деб столоваягъа чабыб кире, Наталья кычырыкъ этди. — Ай мени аллахым!

Кеслерини Володяларыны аллына къараб тургъан, Королевланы юдегилери бары бирден терезелеге чабды. Арбазда кенъ чана тура эди, анъа джегилген юч акъ атдан а къалын тубан чыгъыб бара эди. Чанада киши джокъ эди, не ючюн десенъ, Володя сенчагъа кириб, сууукъдан кызаргъан бармакълары бла башлыгъын теше эди. Гимназист пальтосуна, фуражкасына, галошларына хончаларына да кырау джабышыб, аны башындан аягына дери татымлы бузлауукъ ийис ургъаны себбли, анъа къарасанъ сууукъ болуб титиреринъ, «бррр!» деб айтырынъ келе эди. Анасы бла анасыны эгечи аны кучакъларгъа, упба этерге мыллык атдыла, Наталья аякъларына ийилиб уюкъларын тешиб башлады, эгешчиклери къуаннъандан ачы кычырыкъ эте эдиле, эшикле ачыла бла этиле джызылдай эдиле. Володяны атасы уа юсюнде жилеткасы кълунда да кыбдысы бла ал юйге чабыб кириб, къркзуулу бола, кычырды:

— Биз а сени тюненеден бери да аллынъа къарай эдик. Иги тынч, рахат келдинъми? Чырмаусуз? Тоба, тоба атасыны кълун тутаргъа да бир кьоюгуз! Огъесе мен атасы тюлмеми?

— Хау! Хау! Хау — деб уллу къара ит Милорд куйругуу бла къабыргъаланы, шиндиклени затны туюе, базык ауазы бла юре эди. •

Эки минут чакълы бир заманны баргъан къууанчы бир кесек шош болгъандан сора Королевлары ал юйде Володядан сора да, джаулукулагъа, башлыкъларгъа чырмалгъан, юсю

кырау болган бир гитче адамчыкны эследиле, ол мюйюш-де тагылыб турган улуу тюккю тонну келекгесинде сын болуб сюелиб тура эди.

— Володячкы, бу уа кимди? — деб анасы шыбырдаб сорду.

— Ах! — деб Володя эсгерди. — Бу мени негерим экинчи классны... учениги Чечевицынды. Мен аны бизге конакыга келтиргенме.

— Бек разыбыз, аллах-аллах, бек иги этгенсе, — деб жарык болуб селешди атасы. — Кечигиз, мен юйдеча, суртуксуз... Кечигиз! Наталья, Чечевицын господинне тешинирге болуш! Арабий, итни да былайдан ары кысдагыз! Азабды да бу!

Бир кесек заман кетгенден сора бу кыуанч тюбешиулер, джунчуганлары эм бетлерини суук болуб кегергенлери себебли абызраганлары кетмеген, Володя бла аны негери Чечевицын столну джанына олтуруб чай иче эдиле. Кыш кюнчюк кяр бла терезеледе оюладан ете, самоварны юсюнде ары-бери ойнай, кесини кирсиз таякларын сауут джуууучу чарада джуундура эди. Юйню ичи джылы эди да суук болган санларын да джылы бла суук бир-бирлерине ал бермей кюрешгенлерин джашчыкыла сезе эдиле.

— Ма, энди рождество да джетди! — деб атасы кяралдым сары тютюнден папирос бура селзени созуб айтды. Джай анань сени джылаб ашырган замандан бери кбмю болады? Ма энди уа сен да келдинь... Заман, улан, дженыл барады! Къартлык кяраб кярагынчы джетеди. Господин Чибисоп, ашагыз, уялмагыз сизден тилейме! Бизде уялган, тартынган керек болмайды.

Володяны юч эгечи Катя, Соня, Маша — аланы эм тамадаларына онбир джыл болган эди — столда олтуруб андан кезлерин айырмай, конакыга кярай эдиле. Чечевицынны джылы сюеги да Володяча эди, алай а ол Володяча добар, акь шинли болмай, арык, кяра шинли, сепгилбет джашчык эди. Ол зыбыр чачлы, джумук кез, кялын эрин, айтырга эрши джашчык эди, юсюнде гимназист курткасы болмаса, анъа сыфатындан кярагьанда, кухарканы джашыды дерге боллук эди. Ол мугур эди, хаман симсиреб, джук айтмай, бир дерге бир ышармай алай тура эди. Кызчыкыла анъа кяраб, бу эм актыллы адам болур деб алай умут этдиле. Ол хаман не затны юсюнден эсе да терен сатгыш этгени себебли, анъа джук сорсала, илгениб

башын кымылдата, не соргъанларын анъыламай, къайтарыб айтыгъыз деб тилей эди.

Хар заманда кѣб сѣлеширге суююучю джарыкъ Володяны да бу джол аз сѣлешгенин, аны юйге келгенине къууанмагъанча, чырт ышармай тургъанын кыызчыкъла эслеген эдиле. Чай ичген кѣзюүлерини узагъына да ол эгечлерине айланыб къуру бир джолда сѣлешген эди, ол заманда да бир тюрлю сѣзлени айтхан эди. Бармагъы бла самоварны кѣргюзюб, былай да айтхан эди:

— Калифорнияда уа чайны орнуна джин¹ ичедиле.

Ол да не затны юсюнден эсе да сагъышла эте эди, да бир-бир шоху Чечевицыннъа къарагъанындан, джашчыкъланы бир затны юсюнден сагъыш этгенлери белгили бола эди.

Чай ичиб бошагъанларындан сора ала бары сабий юйге кетдиле. Аталары бла кыызчыкъла джашчыкъла келгенлери себебли къойгъан ишлерин кългъа алдыла. Ала тюрлю-тюрлю боялгъан къагъытладан, ѳлкагъа деб гокга чачакъла эте эдиле. Бу бек къууанч, сейир иш эди. Хар бир джангъы этилген гокгагъа кыызчыкъла къууаныб кычыра эдиле, бир-бирде уа ол гокга кѣкден тюшгенча, анъа сейир-тамаша бола эдиле; аталары да сейир бола эди, бир-бирледе уа кыбдыны дупбукъ болгъанына ачуълана, аны полгъа ата эди:

— Мени кыбдымы ким алгъанды? Иван Николаич, энди да сенми алгъанса?

— Арабий аллах, кыбдыны да кыызгъанадыла, — деб Иван Николаич джыларыгъы келген адамча джууаб эте, шиндикни сыртына таяныб, кеси кѣлкълды сыфатха кире эди, алай а ол сагъатчыкъдан биягъынлай сейир-тамаша бола эди.

Володя да алгъын келген заманларында ѳлкагъа гокгала хазырлаучан эди, не арбазгъа чыгъыб арбачы бла суююучюню кър тау этгенлерине къараучан эди, энди уа Чечевицын бла ол тюрлю-тюрлю боялгъан къагъытлагъа чырт эс бѣлмедиле, ол огъай атла тургъан бауъгъа да къарамай, терезени къатына олтуруб, нени юсюнден эсе да шыбырдаб башладыла; андан сора ала экиси да география атласны алыб, къайсы эсе да бир картагъа къараб тебретдиле.

Чечевицын акъыртын сѣлеше эди: — Алгъы бурун Пермь... андан Тюменнѣ ... андан Томскга ... андан сора ... андан сора ... Камчаткагъа ... Андан ары самоедле Беринг пролив бла

¹ Джин — мюргеуден этилген инглиз аракты.

къайыкълада ётдюрюле... Ма санъа Америка да... Мында туюкю джаныуарла кёбдюле.

— Калифорния уа? — деб сорду Володя.

— Калифорния тёбенди... Америкагъа тюшге эдик ансы. Калифорния узакъ тюл эди. Кесибиэге ашарыкъны уа уугъа айлана, адамланы тонай табаргъа да боллукъбуз.

Чечевицын сау кюнню къызчыкъладан джанлаб, алагъа къашын-башын туюуб къарай эди. Инъир чайдан сора, ол беш минутха къызчыкъла бла энчи къалыргъа чёб чыкъды Сёлешмей турургъа таб болмай эди. Ол кючлю джётгюрюб, онъ къолуну аязын сол къолуну аязына ышыб, Катягъа мугур мыдах халда къараб сорду:

— Сиз Майн Ридни¹ окъугъанмысыз?

— Огъай, окъумагъанма... Сиз конёкла бла уча билемисиз?

Кесини сагъышына синънъен Чечевицын бу соруугъа джууаб этмейди, ол уурутларын кёбдюрюб, юйде исси болгъанча, солууун терен алды. Ол Катягъа дагъыда къараб былай айтды:

— Бизон сюрюу пампасланы ичи бла чабса, джер къалтырайды, титирейди, ол заманда мустангла къоркъуб, чочуйдула эм кишинейдиле.

Чечевицын мыдах ышарыб къошду:

— Аны кибик, индеецле да поездлеге чабыуул этедиле. Бютюн аманы неди десенъ, москитала бла термитледиле.

— Сора алай дегенинъ неди? Ала не затладыла?

— Ала уа къумурсхачыкълагъа ушагъан джаныуарчыкъладыла, алай а аланы къанатчыкълары бардыла. Бек ачы къабадыла. Мени ким болгъанымы билемисиз?

— Господин Чечевицын.

— Огъай, мен Монтигомо Къартчыгъа тырнакъ, хорланмазлыкъланы вождума.

Машачыкъ, гитче къызчыкъ, анъа къараб, андан сора инъир болуб келген терезеге къараб, сагъышлы болуб, былай айтды:

— Бизде уа чечевицаны тюнене биширген эдиле.

Чечевицынны чырт анъылашынмагъан сёзлери, аны Володя бла таймаздан шыбырдаб тургъаны сора Володя ойнамай хама нени юсюнден эсе да сагъыш этиб тургъаны, — бу бары да къуджур эди эм алгъа адамны джюреги бир зат.

¹ Майн Рид (1818—1883) — белгили инъилиз писатель, приключение романланы автору.

ха уру болурча эди. Эки тамада кызычык да, Катя бла Соня, джашчыкылагъа джити кѣз-кѣулакъ болдула. Инъирде джашчыкыла джатаргъа тебреген заманда кызычыкыла эшикке кысылыб, аланы сѣлешгенлерине тынъыладыла. Ой ала нени билдиле! Джашчыкыла кыайры эсе да Америкагъа кыачыб, анда алтын кыазаргъа мурат этиб тебреген эдиле; ала джолларына хар нелерин хазыр этген эдиле: герох, эки бычакъ, сухарла, от этерге уллу кѣргюзген мияла, компас, тѣрт сом ачха да. Ала джашчыкыла талай минъ верстаны джаяу барыргъа керек боллукъларын, джолда уа тигрла бла, дикарла бла кюрешириклерин, андан сора уа алтын кыазаргъа, пил сюек излерге, джауланы ѳлтюрюрге, тенъиз хаджирет-лилеге кыошулургъа, джин ичерге керек боллукъларын, аны кибиб ариу кыатынла алыб, анда плантацияла ѳсдюрюрге керек боллукъларын билген эдиле. Володя бла Чечевицын кѣл-лениб, учунуб бир-бири ауузларына чабыб, сѣлеше эдиле. Чечевицын кесине «Монтигомо Кыартчыгъа тырнакъ» дей эди, Володягъа уа — «мени акъ шинли кыарнашым», — деб ат атай эди.

— Анама айтсанъ, эшитмедим деме. Володя бизге Америкадан алтын, пил сюек да келтирликди. Анама айтсанъ а аны ары иерик тюлдюле,—деб биргесине джукъларгъа баргъан заманда Катя Сонягъа алай айтды.

Джетиб келген празникни аллы бла Чечевицын сау кюнню Азияны картасына кыараб, нелени эсе да джаза эди, Володя уа санлары ауур болуб, бал чибин ургъанча бети кѣбюб, бир юйден бир юйге, джукъ да ашамай айлана эди. Бир джолда уа сабий юйде иконаны аллында тохдаб былай айтды:

— Аллах, гюнахымы сен кеч! Мени джазыкъ, насыбсыз анамы сен сакъла, аллах!

Инъирге ол джылады. Джукъларгъа бара туруб, ол атасын, анасын егечлерин да кыаты кыучакълады. Катя бла Соня Володяны болумун анылай эдиле. Кычи эгешчиги Маша уа чырт да джукъ аныламай эди, не аз да бир джукъ сезмей эди, джанъыз Чечевицыннъа кыарагъан заманда сагъышха кетиб, ахсыныб былай айта эди:

— Постну заманында сынъар кыудору бла чечевицаны ашаргъа болады дейди няня.

Дин празникни эртденинде Катя бла Соня орунларындан кыобуб, джашчыкыла Америкагъа кыалай кыачарыкъларына кыараргъа бардыла. Эшик артына букъдула.

— Энди сен бармаймыса? — деб Чечевицын ачыуланьб сора эди. — Айт, барамыса?

— Ой аллах! — деб Володя актырын джылай эди. — Къалай барайым? Мен анамы джазыксынама.

— Мени къубабет къарнашым, мен сенден тилейме, барайыкъ! Сен барлыкма деб ийнандыра эдинъ да мени да сен алландыргъан эдинъ, барыргъа тебрегеникде уа къоркъуб тохдадынъ.

— Мен... мен къоркъмайма. Мен... анамы джазыксынама.

— Сен барлыгынъ бла бармазлыгынъы айырыб айт.

— Мен барлыкма. Алай а... алай бир кесек сабыр эт, мен юде бир кесек джашаргъа сюеме.

— Алай эсе мен кесим барама, — деб Чечевицын оноу этди. — Сенсиз да барырма. Сен а дагъыда тигрлагъа уугъа барыргъа, уруш этерге сюе эдинъ! Алай эсе мени пистонларымы да бери бер!

Володя асыры ачы джылагъандан къызчыкъла да аны кѣлтюрелмей, актырын джыладыла.

— Къалай этесе да, бармаймыса? — деб Чечевицын дагъыда бир кере айландырыб сорду.

— Бар...барлыкма

— Алай эсе кийин!

Чечевицын Володяны алландырып ючюн Американы махдай эди, тигрча хырылдай эди, кемени къалай джюзгенин кѣргюзе эди, пил сюек бла тигр эм аслан терилени барын, Володя барса, анъа берирге джюклене эди.

Бу, зыбыр чачы болгъан арыкъ себгилбет къара шинли джашчыкъ къызчыкъланы кѣзлерине дунияда болмагъанча, аллай бир алапат кѣрюне эди. Бу таукел, къоркъмаучу адам эди, эшикни тышында тургъанлагъа аны тауушу керти да тигрча не асланча кѣрюне эди.

Къызчыкъла ызларына къайтыб кийине тургъанлай, Катяны кѣзчюклери джыламукъдан толуб, ол былай айтды:

— Ай мен бир бек къоркъама!

Эки сагъат болуб ашаргъа олтургъунчу хар ким къайгысыз эди, ашаргъа олтургъанларында уа, джашчыкъланы юде болмагъанлары ачыкъ болду. Аланы излей джумушчула тургъан юйге, багъа къарадыла, флигелде приказчикге адам ийдиле — джашчыкъла анда да джокъ эдиле. Элlege адам ийдиле — анда да табмадыла. Чай да джашчыкъла табылмагъанлай ичдиле, кече ушхууургъа олтургъан заманда уа аналары бек къайгылы болуб, джылагъан да этди. Кече уа да-

гъыда элге излерге барыб, чыракъ бла суу ызында да изледиле. Ай мени аллахым, къаллай уллу къууѓун, къайгъы болдула!

Экинчи кюнюнде урядник келди да столоваяда не эсе да бир къагъытны джазды. Володяны анасы джылай эди.

Алай эте турѓанлай арбазда чана тохдады, бирге джегилген юч акъ атдан а тылпыу тубан чыѓа эди.

— Володя келгенди! — деб къычырды арбазда.

— Володячыкъ келгенди! — деб Наталья столоваяѓа кириб къычырыкъ этди.

Милорд да базыкъ аѓазы бла «хау!», «хау!», «хау!» деб юрдю. Джащыкъланы уа сахарда гостиницаны арбазында тыйѓан ушай эдиле (ала анда хар кимге шкок от къайда сатылады деб, сора айланнъандыла). Володя ал юйге киргенлей огъуна джылаб, анасыны бойнундан къучакълады. Къызчыкъла уллу къоркъууда, не боллугъуну аллына къарай эдиле, аталары Володя бла Чечевицынны кесини кабинетине чакъырыб, анда ала бла кѣб сѣлешгенин да эшитген эдиле, анасы да сѣлешген, джылагъан да эте эди.

— Алай этерге джараймыды? — деб атасы тюшюндюре эди. — Аллах сакъласын, бу ишигизни гимназияда билселе, сизни къысдарыкъдыла. Санъа уа, господин Чечевицын, айыбды. Иги этмегенсе. Бу ишни сен тебретгенсе, сени атанъ, инанъ сениъе тыйыншлы затны этерле деб ышанама. Алай этерге джараймыды? Кече къалайда къалѓан эдигиз?

— Вокзалда! — деб Чечевицын ѣхдем джууаб этди. Артда уа Володя аѓрукъсунуб джатыб, аны башына уксусда джибиген джан джаулуќну сала эдиле. Къайры эсе да телеграмма ийдиле. Аны экинчи кюнюнде бир тиширыу — Чечевицынны анасы — келиб, джашын юйюне алыб кетди.

Чечевицын юйюне кете тебреген заманда, бетин эрши-буршу этиб, кете туруб къызчыкълагъа бир сѣз да айтмады: алай а Катяны тетрадын алыб памятка былай джазды:

«Монтигомо Къартчыѓа тырнакъ».

ПЕЧЕНЕГ

Жмухин Иван Абрамыч, отставкадагы къазакъ офицер, алгъын къачан эсе да Кавказда аскер къуллукъ этген, энди ўа юйюнде хуторда джашагъан, къачан эсе да джаш, саўлугъу уллу, кючлю болгъан, энди ўа къарт, къуу, бели ийилген. узун тюклю къашлары эм чал ургъан джашилсимен мыйыкълары болгъан адам къаллайла эсе да, исси джай кюн шахардан юйюне хуторгъа къайытыб бара эди. Шахарда ол пост тутхан эди эм килиса буюргъан болджалгъа исповедь бла причастиеге хазырлана, килисагъа джюрюб табыныб тургъан эди, нотариусда осият къагъыт этген эди (ыйыкъны андан алгъа ол аўруб къалгъан эди) да, сора джолну узагъына, юйюне джстгинчи вагонда аны башындан ууахдыны джууукълашханыны юсюнден, джерни юсюнде затланы джалгъанлыкъларыны юсюнден мыдах сагъышла кетмей эдиле. Провальеде, — аллай станция Донец темир джолда барды, — аны вагонуна сарычач, адам ортасына келген бир базыкъ господин къолунда эсги портфели бла кирди да аны туўрасында олтурду. Сёлешиб башладыла.

— Да,— деди Иван Абрамыч сагъыш этиб терезеге къарай, — къатын алыргъа къачан да кеч тюлдю. Мен кесим маңъа къыркъ сегиз джыл болгъанында юйдегиле болгъанма. кеч алды деб айта эдиле, кертиси ўа кеч да тюл, эртде тюл, алай а къатын алмагъандан игиси джокъ эди. Къатын хар кимни да дженъил эрикдиреди, алай а тюзюн хар ким да айтмайды, нек десенъ, анъылаймысыз, онъмагъан юйдегиле джашаўларына ыйлыгъадыла, джашыргъан этедиле. Турур да къатыныны туўрасында «Маня, Маня» дер, къолундан

келсе ўа ол Маняны машокга тыгъыб суугъа атарыкъ болгъанлай. Къатын бездиреди, къатын алмакълыкъ телиликден башха джукъ да тюлдю. Сабий ёсдюрюб кюрешиў да, ийна-ныгъыз андан къолай иш тюлдю. Мени эким барды, налатла. Аланы мында, степде окъутур джер джокъду, Новочеркаскада окъутургъа — ачха джокъду, да ала мында джашайдыла, бёрю балала кибик. Биреўлени джолда кесиб кетерге боллукъдула.

Сарычач господин эс ийиб тынъылай эди, аны соргъан затларына акъырын къысха джууабла эте эди. Частный поверенный болгъан хапарын айта, Дюевка элине ишим болуб барама деди.

— Ол а мен джашагъан элден тогъуз кычырымдады да. тѳба-тоба! — деди Жмухин, аны бла бир ёчешген зат этгенча. аллай аўаз бла. — Айыб этмегиз, станцияда энди сиз атла табарыкъ тюлсюз. Мени акъылым бла, сизге эм табы, анъылаймысыз, бусагъатда мени къатыш бизге бурулугъуз, менде кече къалыгъыз, анъылаймысыз, эртденбла ўа мени атларымы джегерсиз да ашхы джолгъа кетерсиз.

Частный поверенный сагъыш этди да аны айтханын табсынды, къабыл этди.

Станциягъа джетгенлеринде кюн степни юсуне алаша тюшген эди. Станциядан хуторгъа дери джолну узагъына сёлешмей баргъан эдиле; баргъан сагъатда тарантасны чайкъагъаны сёлеширлерине заран бола эди. Тарантас чынъай эди, ачы таўуш эте, сынъсый эди, сора тарантас чынъагъан заманда ол кесин бек чанчдыргъанча, алай сынсый эди, бек табсыз олтургъан частный поверенный да оюлуб, алгъа: хутор кёрюнмеймиди эке деб къарай эди. Сегиз кычырым чакълы баргъан эдиле, сора узакъда, тегерегине мутхуз къанъа ташдан этилген мийик да болмагъан хуна буруў болгъан юй кёрюннъен эди; юйню башы джашил эди, сюртюлгени тозурагъан, терезелери—гитчечикле, тамам джумулгъан кёзчюкле кибик тарчыкъла. Хутор кюнбет джерде эди, да ол тегерекде не суў, не терек кёрюнмей эдиле. Ол хуторну атына аны хоншулары помещикле мыжыкълыла да Печенеглени хутору дей эдиле. Кёб джылланы андан алгъын алайда, ол хуторда кече къалгъан землемер кече узуну Иван Абрамыч бла сёлешиб, джаратмай, эртденбла кете туруб анъа: «Сен, сударь, печенегсе» деб хыны этиб айтхан эди. Андан башлаб «Печенеглени хутору» деген ат джайылыб кетген эди, да сора ол чам ат

артда Жмухинни сабийлери ёсгенлеринде хоншу садла бла бахчалагъа чабыучу болгъанлары себебли бютюн бек джайылыб бегиген эди. Иван Абрамычни кесине уа «ангылаймысыз» атагъан эдиле, не ючюн десенъ, ол «ангылаймысыз» деген сёзню бек кёб джолда кызыу-кызыу айтыучан эди.

Арбазда сарайны къатында Жмухинни джашлары тура эдиле: бирине 19 чакълы джыл, бири андан кичи, экиси да джалан аякъ, джалан баш, сора туура тарантас арбазгъа кирген заманда, кичи джашы тауукъну кёкге, мийикге силдеди, ол къанкъылдаб кычыра, хауада дуга джол эте учду: тамадасы аны шок бла атды да, ёлтюрюлген тауукъ джерге тюшдю.

— Была меникиледиле, къанатлы учуб баргъанлай аны атаргъа юренедиле, — деди Жмухин.

Алагъа сенцада тиширыу тубеди, гитчечик, арыкъчыкъ. къуба бети бла, алкъын джаш эм ариу; кийиминден къарагъанда анъа юй джумушчу дерге боллукъ эди.

— Бу да, таныш болугъуз, — деди Жмухин, — мени итден туугъанларымы аналарыды. Ну, Любовь Осиповна, — деди ол къатынына айланыб, — къымылда, аналары, къонакъны сыйла. Инъир ушууур бер! Хайда!

Юй эки бёлюмден эди; бири «зала» аны къатында Жмухин къартны спальнясы — тылпыуунъу алыргъа кыйын, алаша потолоклары, къара сары да чибинледен топба-толу комнатала; юйню бирси джарымында кухня, анда ётмек бишире эдиле, эсги джууа эдиле, джалчылары ашай эдиле; андан сора да кухняда скамейкаланы тюблеринде къазла, кърым тауукъла гурт джата эдиле, анда, андан сора, Любовь Осиповна бла эки джашны орунлары бар эдиле: залда мебель боялмагъан эди, бир ишексиз плотник этген болур эди; къабыргъалада шокла, ягдашла, нагайкала тагъылыб эдиле, бу эски, агъачсыз бош затланы эртде огъуна тот кесген эди да букъу басхандан ала талгъыр кёрюне эдиле. Бир джерде бир сурад джокъ, мюйюште къачан эсе да икона болгъан къара къанъа кёрюне эди.

Джаш къатын, хохлушка, столгъа джабыу джайды да ветчина салды, андан сора борщ. Къонакъ аракътыны унамады да ётмек бла агурчаладан сора джукъ ашамады.

— Ветчинкачыкътланы уа нек ашамайсыз? — деб сорду Жмухин.

— Сау болугъуз, ашамайма. Мен не тюрлю да этни ашамайма — деб джууаб берди къонакъ.

— Ол деген неди?

— Мен вегетарианецме. Хайыуанланы ёлтюрмеклик мен тюзге санамагъан затды.

Жмухин бир кесекни ойлашды да андан сора акъыртын ёкюне айтды:

— Да алайды, шахарда мен да кёргенме эт ашамагъан биреуно, энди бусагъатда аллай дин чыкъгъанды. Неде да? Ол бек ашхыды. Болгъанны барын кесиб, шокк бла къырыб турургъа керек тюлдю, билемисиз, бир кюн бир сабыр этерге. тохдатыргъа керекди ол затны, джаныуарлагъа, хайыуанлагъа, тынчлыкъ берирге керекди. Ёлтюрген гюнахды, гюнах, ол зат айтмагъанлай да белгилиди. Бир-бирде къоянны атсанъ, аны джаралы этсенъ, ол сабий къычыргъанча къычырады. Аны магъанасы — ол ачыйды!

— Айхай да ачыйды, хайыуанла да адамла джарсыгъанча, джарсыйдыла, ачыйдыла.

— Ол кертиди,—деб анъа къол салды Жмухин.—Мен бу затланы барын бек иги анъылайма,—деб, алайдан ары сатгыш эте ойлаша, келиб дагъыда айтды:—алай а тюзюн айтсам анъылаялмайма: сёз ючюн, анъылаймысыз, адамла бары эт ашамай тохдасала, ол заманда юй хайыуанла, сёз ючюн, тауукъла, къазла къайры сыйынныкъдыла?

— Тауукъла бла къазла тюзде тюз къанатлыла джашагъанча джашарыкъдыла.

— Энди анъылайма. Кертиси да къаргъала бла чаукала да бизсиз джашайдыла да. Да... Тауукъла да, къазла да, къоянчыкъла да, къойчукъла да эркинликде джашарыкъдыла къуангъан да этерикдиле, анъылаймысыз, аллахха да махдау саллыкъдыла, бизден да къоркъарыкъ тюлдюле ала. Рахатлыкъ бла шыкъртсызлыкъ боллукъду. Алай а ма, анъылаймысыз, бир затны анъылаялмайма,—деб сёзню алайдан ары ышырды Жмухин, ветчинагъа кёз джетдире. — Тонъузлагъа къалай этерге керекди? Аланы къайры джашыргъын?

— Ала да къалгъанла кирик, алай дегеним, ала да бошлукъда болургъа керекдиле.

Алайды. Да. Алай болгъаны ючюн, ала кесилмеселе, ала кёб боллукъдула, анъылаймысыз, ол заманда биченликледен огородладан да къол джуу. Энди тонъуз, аны бошлаб къойсанъ эм аны ызындан къарамай къойсанъ, болгъанны барын бир кюннъе сыраф этерикди. Тонъуз-тонъузду да тонъузду, аны атына да тонъуз деб бош атамагъандыла...

Инъир ушхуур ашадыла. Жмухин столну джанындан кѳобду да команатада кѳб джюрюдю, сора хаман сѳлешди, сѳлешди... Ол не затны да болсун, бир бош затны юсюнден сѳлеширге суююучен эди, ойлашыргѳа да суююучен эди; да кѳартлыгѳында бир акѳылда тохдашыргѳа, ѳлген заманда алай кѳоркѳунчлу болмаз ючюн, кѳлюн басаргѳа сую эди. Бу агурчала бла ѳтмекден тойгѳан, аны башына уллу махдауѳа санагѳан кѳрюннѳен кѳонакѳа огѳурлулукѳну, адамлыкѳны, джууашлыкѳны, джан тынчлыкѳны, кесине ийнанмакѳлыкѳны табарын сую эди; ол кѳонакѳ кѳюбюрню юсюнде олтурду, саулуѳу бар, тыкѳ адам тѳзюб тынѳылауѳну басады эм андан безген да этди, сора инъир кѳаранѳыда анѳа сенцадан кѳарасанѳ, ол орнундан киши тебдирмезлик бир уллу суу ташха ушады.

Адамны джашауда бир илинир, аѳакѳ тирер джери болса— ол анѳа болады.

Жмухин сенцаны юсю бла крыльцогѳа чыкѳды, андан сора ѳкюндю да сагѳыш эте кеси кесине айтды: «Да... алайды». — Кѳаранѳы болуб башлагѳанды, кѳкде да анда-мында джудузла кѳрюнедиле. Комнатада алкѳын чыракѳ джандырмагѳандыла. Ким эсе да шыкѳыртсыз, кѳелекгеча, залгѳа кирди да эшикни джанында тохдады. Ол Любовь Осиповна, Жмухинни кѳатыны болду

— Сиз шахарданмысыз? — деб сорду ол, тартыннѳан да эте кѳонакѳгѳа кѳарамай.

— Да, мен шахарда джашайма.

— Сиз окѳуу джаны бла бизни юретиб бир ашхылыкѳ этерми эдигиз, господин. Биз прощение берирге керекбиз.

— Кѳайры? — деб сорду кѳонакѳ.

— Бизни эки джашыбызны, ашхы господин, окѳургѳа салыргѳа заман эртде болгѳанды, бизде уа киши болмайды, ким бла оноулашыргѳа табмайбыз. Мен кесим а джукѳ билмейме. Нек десенѳ, окѳутмасакѳ аланы службагѳа алыб простой кѳазакѳла этерикдиле. Иги тюлдо, господин.

Окѳуй, джаза билмегенле мыжыкѳлыладан да амандыла, Иван Абрамыч кеси да джийиргенеди аладан, комнатагѳа иймейди. Аланы не терсликлери барды? Бир да кѳуруса да кичи джашны окѳуугѳа салгѳаннѳа; тюзю джаным джарсыйды! — деб созуб сѳлешди ол, тили да бюлдюргю эте; аллай гитче эм джаш тиширууѳну аллай уллу джашлары болгѳаны

адам ийнанмазча сеир зат эди. Ох, бу затха бек джарсыйма' — деди.

— Сен бир зат да анъыламайса, аналары, бу зат сени ишинъ да тюлдю,—деб айтды Жмухин, эшиклени къатында кёрюнюб. — Ушагъыуусуз затланы сёлешиб кёнакъны бездирме. Кет, аналары!

Любовь Осиповна чыкъды, дагъыда иницге аўазы бла къайытарыб айтды:

— Ох, къалай бек джарсыйма!

Кёнакъгъа диванда орун салдыла, сора, анъа къаранъы болмаз ючюн лампаданы джандырдыла. Жмухин кесини спальнясында джатды. Да, джатыб тургъанлай, ол кесини джаныны юсюнден, мындан алда аўругъаныны юсюнден сагъыш этди да дженъил огъуна уахдыны юсюнден аны эсине тюшюрдю. Ол кеси аллына кеси джанъыз къалыб, шыкъырт-сызлыкъда философияны кёозгъаргъа бек сюе эди да ол заманда ол кесине бек терен анъылагъан уллу адамча кёрюне эди. Сора бу дунияда ол джанъыз уллу ишле къайгъылы болургъа керекли болгъанча, кесине алай кёрюндю. Ол себебден хар заманда сагъыш этгенлей тургъанды, башха акъыллагъа ушамагъан къаллай болса да бир акъылда, джашаўгъа джол башчы болурлай бир уллу акъылда тохдаргъа сюйгенди, да кесини джашаўун, ол кеси къалай терен акъыллы эсе аллай терен этер ючюн сюйгенди. Анъа, къартха, эт ашагъанны башха да тюрлю-тюрлю керексиз затланы кёйгъан ашхы боллукъ эди. Адамла бир-бирлерин хайыуанланы да ёлтюрмеген заман эртде кеч болса да келликди, алай болмай, башха тюрлю болургъа амал джокъду, да ол аллай заманны кёзюне ачыкъ кёргюзеле эди, кесини хайыуанланы бары бла джарашыулыкъда джашарын да кёзюне кёргюзеле эди, сорз эсде-бусда болмай тургъанлай тонъузланы юслеринден акъылы эсине тюшсе, аны башында бары бир-бирине къатыша эди.

— История, аллахым сакъласын, — деб мурулдады ол, аўур ахсына. — Сиз джукълаймысыз? — деб сорду ол.

— Огъай.

Жмухин орнундан кёобду да, джалан кёлек босагъаны юсюнде кесини кёуу эм синъир, таякъла кибики аякъларын кёнакъгъа кёргюзе:

— Ма, энди, анъылаймысыз, — деб башлады ол, — тюрлю-тюрлю телеграфла, телефонла дагъыда башха тюрлю сейир затла чыкыгъандыла, къысхасы адамла ўа иги болмагъан-

дыла. Бизни заманыбызда, 30—40 джыл мындан алгъын адамла тик, дюрген къаты болгъандыла, — деди. — Энди бу-сагъатда ўа тамам алай тюлдюле? Кертиди, мени кёзююмде церемониясыз джашагъандыла. Эсимдеди, Кавказда биз бир баргъан суучукъну бойнунда толу тёрт айны бир тюрлю бир ишибиз болмай тургъанбыз, — ол заманда мен урядник эдим. — романча история болгъан эди. Бизни сотнябыз тургъан суучукъну джагъасында, анъылаймысыз, бир князчыкъ асыралгъан эди, кёб болмай ол ыйыкъда биз ёлтюрген. Кече сайын, анъылаймысыз, къатыны княгиня аны къабырына келе эди да джылай эди. Сора хаман джылагъан таўушу келиб турургъа къалды, хаман ынъычхаб турургъа къалды, да бизни аллай бир салкъын этди, биз джукълаялмай тохдадыкъ. Бир кече джукъламайбыз, экинчи кече джукъламайбыз; бу бездирди. Сора, тюзюн айтсакъ, керти да дегенде ўа джукъламай турургъа болмайды да ол зат ючюн, алай айтханыма, айыб этмегиз. Биз ол княгиняны алдыкъ да чыбыкъ урдукъ, — сора келгенни къойду. Ма сизге. Энди, айхай да, адамла башха тюрлю болгъандыла, туююшген да этмейдиле, таза да джашайдыла, наукала да кёб болгъандыла, алай болса да, анъылаймысыз, джан биягъыды, бир тюрлю бир тюрленнъен зат джокъду. Ма, билирге излей эсегиз, джашайды бизде бир помещик. Аны шахталары барды, анъылаймысыз Анда паспортсузла, тюрлю-тюрлю къайры кирирге билмей айланнъанла джашайдыла. Шабат кюн сайын ишчилеге расчёт берирге керекди, берирге ўа суймейди, анъылаймысыз, ахча-чыкъны кызгъанады. Да ма ол кесине быллай приказчикни табханды, ол алай айланнъанланы, бродягаланы кеслеринденди, шляпа кийиб джюрюсе да. «Сен алагъа джукъ тёлеме, бир капек да; ала сени тюерле, аймысына туюсюнле, сен а чыда, тёз, мен а ол зат ючюн шабат кюн сайын санъа он сом берирме дейди». Да ма, шабат кюн инъирде, адетдеча, ишчиле хакъ алыргъа келедиле, приказчик алагъа: «Джокъду!». Да сёз сёзю айтдыра, аман сёлешиў, туююш... башланды. Урадыла, урадыла аны, аякълары бла да, къоллары бла да, анъылаймысыз, ачдан джаныўар къан алгъан халкъ а, — анъылаймысыз, ойсуратхынчы туюдиле, андан сора ўа ким да джолуна кетеди. Хозяин приказчикге суў бюркдюреди, аязытады, сора хозяин анъа он сом тутдурады, ол да алады, алгъан бла къалмай, къуўаннъан да этеди, нек десенъ, кертиси да, ол он сомну къой, ючлюкге да разы боллукъду асмакъгъа асарыкъ болсала да. Да... Баш кюн а ишчилени джанъы къау-

умлары келедиле; башха барыр джер болмагъандан... Шабат кюн дагъыда биягъы история...

Къонакъ башха къабыргъасына бурулду, бетин диванны сыртына айландырды да нени эсе да мурулдады.

— Ма дагъыда башха пример,—деб тебретди Жмухин бир джангъы хапарны.—Къалай эсе да мында талакъ аўруу чыкъгъан эди, анъылаймысыз; мал къырыла эди, мен сизге айтайым, чибинле къырылгъанча, ветеринарла да мында барыб-келиб кюреше эдиле да, ёлген малны узакъда джерге терен басдырыргъа, юсюне тытыр къуяргъа, къаты буйрукъ болгъан эди, анъылаймысыз, наука айтхан бла. Мени да атым ёлдю. Мен буюргъанларыча эте терен басдырыб къуру тытырдан аны юсюне он чакълы пуд къуйдум. Да сиз къалай болгъан болур дейсиз? Мени аферимлерим, анъылаймысыз, мени суйген джашчыкъларым, кече атны къазыб чыгъаргъандыла, аны терисин алгъандыла да юч сомгъа сатхандыла Ма сизге. Аны магъанасы — адамла алгъындан иги болмагъандыла, да аны магъанасы, бёрюню къалай багъыб кюрешенъ да аны кёзю чегетдеди. Ма сизге. Сагъышлары оноўлары этилир затла бардыла да! Сизни кёлюгюзге къалай келеди?

Бир джанында терезеледе, аланы тыш къабакъларыны араларындан кёк джашнагъан кёрюндю. Кёк кюкюрегенни аллы бла тылпыу алыргъа къыйын эди, ургъуйла талай эдиле, Жмухин да кесини спальнясында джата, акъыл эте, ох дей, ынычхай кеси кесине айта эди: «Да... алайды». — къал-къырча да тюл эди. Къайда эсе да узакъда бек узакъда кёк чартлай эди.

— Сиз джукълаймысыз?

— Огъай, — деди къонакъ.

Жмухин залны сенцаны да юслери бла табанлары бла таууш этдире, кухнягъа кирди — суу ичерге.

— Дуняда аманны барындан да аман, анъылаймысыз, те-лиликди,—деди ол бир кесекден къолунда чолпусу бла.—Мени Любовь Осиповнам тобукъланыб аллахха табынады. Хар кече сайын табынады, анъылаймысыз, тилек да этеди, биринчи тилеги джашла окъуугъа кирсинле деб олду; сабийле службагъа простой къазакъла болуб тюшерикдиле да анда аланы сыртларын улуу бычакъла бла кенделенине тюерикдиле деб къоркъады. Амма окъутур ючюн ачха керекди, аны уа къайдан алгъын? Манъылайынъы полгъа уруб тешсенъ да, джокъ эсе джокъ боллукъду ёзге уа сен табыннъандыкъ-

гъа ачхамы чыгъарыкъды, экинчиси, не ючюн табынады, анъылаймысыз, хар тюрлю тиширыу дуняны юсюнде кесинден насыбсыз болмагъанча алай анъылайды. Мен ачыкъ сёзлю адамма, сизден джукъну джашырыргъа излемейме. Бу джарлы юйдегиденди, попну кызыды, колокол званиеден, айтыб къояргъа; мен аны, анъа 17 джыл болгъан заманда алгъанма, сора аны манъа бергенлерини баш сылтауу, аны ашаргъа ашы болмагъаны, инджилмеклик, джокълукъ болгъан эди, мени уа не десенъ, да кёресиз, мюлкюм, сора къалай алай болсам да, не тюрлю болсам да офицерме; манъа келмеклик анъа сый эди, анъылаймысыз. Джалгъашханыкъда, биринчи кюн огъуна джылагъан эди, ол озгъан джыйырма джылны да джылаб тургъандан—кёзлери джибигенлей турадыла. Сора ол хаман олтуруб сагъыш этгенлей турады. Нени юсюнден сагъыш эте болур дейсиз да? Тиширыу нени юсюнден сагъыш этерге боллукъду? Джукъну юсюнден да огъай. Мен букъдурмай, ачыкъ айтханда, тиширыуу адамгъа санамайма.

Частный поверенный мурукгу эте къобду да олтурду.

— Айыб этмегиз, не эсе да тунчукгъанча болгъанма. Мен тышына чыгайым, — деди.

Жмухин тиширыулары юсюнден сёзюн юзмеди, сенцада эшикни кылычын ачды, сора экиси да тышына чыкъдыла. Тамам арбазны юсю бла толгъан ай джюзе эди, сора ай джарыкъда юй бла сарайла кюндюз кёрюннёнлеринден эсе акъ кёрюне эдиле, къара кёлекгелени арасы хансны юсю бла да ай джарыкъдан тюшген узун тилимди джарыкъла болуб кёрюне эдиле, ала да акъла эдиле. Онъ джанына къарасанъ узакъда степь кёрюнеди, аны башында джулдузла джанадыла — бары анъылашынмагъан, учу-кыйыры болмагъан узакъ, башхасы болмай бир учсуз-кыйырысыз чынъыллагъа къара да къой; сол джанында уа степни башында аур, къурумча къара булутла бир-бири юслерине къаланиъандыла; аланы кыйырларын ай джарытханды, да анда тёпбелеринде къара чегетлери болгъан таулача кёрюнедиле; кёк джашынагъан джанады, кёк кюкюреген акъырын эшитиледи, да таулада къазауат баргъанча... болады.

Усадьбаны тюз къатында кечеги гитче къушчукъ бузмай бирча таууш бла кычырады: «джукълайма! джукълайма!»

— Энди ненча сагъат болду? — деб сорду къонакъ.

— Экинчи башланнъанды.

— Танъ атаргъа алкъын къалай кёб барды!

Юйге кьайтыб дагъыда джатадыла. Джукъларгъа керек эди, да къачан да джанъурну аллы бла алай ашхы джукъларгъа болады, алай болгъаны ючюн къартха баш магъаналы уллу акъыл затланы юслеринден сѣлеширге керек болду; ол алай бош айтыб кьоймай, терен ойлашыргъа суюдю. Да ол, ууахдыны джууукълашханы себебли, джаны ючюн, кюнлени ызларындан кюнлени, джылланы ызларындан джылланы кьалмай былай джутуб баргъан бу байрам джашауну тохдатханнъа бир джигитлик этгеннѣ, сѣз ючюн, джаяулай узакъгъа бек узакъгъа баргъаннъа, бу джаш адам этгенча, этни ашагъанын отказ этгеннѣ деб ойлаша эди, сагъыш эте эди. Сора дагъыда ол джаныуарланы ѳлтюрмеген заманы кѣзюне ачыкъ кѣргюздю, кесгин анъылады, да тамам кеси да ол заманда ичлеринде джашагъанча болду; эсде-бусда болмай тургъанлай, бу акъылла аны башында къатышдыла сора бары анъылашынмай тохдады.

Кѣк джашнагъан алайдан бир джаны бла озгъан эди, алай а булутланы кыйырларына къатылгъан эди, джанъур бара эди эм юнню башын акъыртын къагъа эди. Жмүхин кьобду сора къартлыкъдан о-ох деб ахсына, кериле залгъа къарады. Кьонакны джукъламагъанын эслеб, ол былай айтды:

— Бизда Кавказда, анъылаймысыз, бир полковник да вегетарианец эди. Эт ашамай эди, ѳмюрде ууъгъа айланмай эди, сора кесини адамларын чабакъ тутаргъа кьоймай эди. Айхай да, мен анъылайма. Хар хайуан башына бош джашаргъа керекди. Джашаудан хайырланьыргъа керекди; джанъыз анъыламагъаным, тонъуз суюген джеринде, анъа киши къарамай айланыб туругъа къалай боллукъду...

Кьонакъ кѳлтюрюлген эди да олтургъан эди. Аны кьуба, джасдыкъгъа басылгъан бети, аны ачыуланнъанын сокъураннъанын да таныта эди, аны арыгъаны белгили эди, алай а адебли тынч адам болгъаны себебден, джукъ айтмай тѣзе эди

— Танъ атыб бошагъанды, — деди ол къысха. — Манъа ат бердиригиз, марджа.

— Алай деген неди? Сабыр этигиз, джанъур тохдасын.

— Огъай, тилейме сизден, — деди кьонакъ, тилей кьоркъгъан да этиб. — Бусагъатдан огъуна кетмей амалым джокъду. Ол кьобду да ашыгъыш кийиниб башлады.

Атны хазыр этиб элтгенлеринде кюн чыгъыб бошагъан эди. Джанъур ол сагъатчыкъда тохдагъан эди, булутла дже-

нъил къорай эдиле, кёкде кёбдюреуюз джарыкъ ургъан джерле уллудан уллу бола эдиле. Тюбюнде джанъур кёлчюкледен кюнню биринчи таякълары тири джылтырагъан эдиле. Частный поверенный кесини портфелин алыб тарантасха минер ючюн сенцаны юсю бла озгъан эди, да ол кёзюуде Жмухинни къатыны къубабет, тюненеден эсе да къуба кёрюннён джыламукъ джугъу болгъан тиширыу эс ийиб, къыз, сабий тегилик сыфатда кёз къакъмай къарай эди, да аны мыдах бетинден, ол частный поверенный башына бошлукъ табханына сукъланыб къарагъаны таныла эди, — эй, къаллай зауукъгъа санаб кетер эди ол къатын кеси да алайдан! Ол частный поверенныйгъа не эсе да айтыргъа керек эди, ишексиз сабийлени юслеринден оноулашыргъа излей болур эди. Адам джазыкъсынырлай нечик мугур эди! Ол Жмухинни не къатыны, не хозяйкасы, не прислугасыды дегенден эсе приживалкасы дерлей, джарлы, кишиге да керекли болмагъан джууукъ эди, чырт сан болмагъан кыйынлы... эди. Аны эри ары-бери бара, тохдамай сёлеше, хаман аллына ызына чаба, къонакъны ашыра эди, къатын а терс болгъанча, къоркъуб къабыргъагъа кысылыб кёлюне келгенни айтыргъа кёзюу сакълай эди.

— Энди мындан ары келе турлугъугъузну бек тилейбиз, — дей эди къарт джаякъ джабмай. — Бизни къолубуздан келлик затдан бек разыбыз, анъылаймысыз!

Къонакъ ашыгъыш тарантасха минди, бир ишексиз, кетерге уллу разылыкъ бла эм энди да аллымы тыядыла деген акъылдан илгене. Тарантас тюненесинде, аны ал кюнюнде этгенича, секирди, сынъсыды, тарантасны артына тагъылгъан челек дынъырдаб. Частный поверенный Жмухиннён бир тюрюлю бир къуджур къарады; къонакъны кёлюне, Жмухиннён, къачан эсе да землемер атагъанлай, анъа печенег дерге не андан башха аныча бир ат айтыргъа кёлюне келди. амма къонакъны тынчлыгъы — басымлылыгъы алай айтыргъа тебрегенин джесъди, ол кесин тыйды да джукъ айтмады. Алай болгъаны ючюн къабакъ эшиклеге джетгенлей кишини эсинде-бусунда болмагъанлай, кёлтюрюлдю, уллу таууш этиб чамлана айтды:

— Сиз мени бездирдигиз!

Сора вороталадан ташайды.

Сарайны джанында Жмухинни джашлары сюеле эдиле тамадасы уа шкокнутута эди, кичисини къолунда джарыкъ ариу тёпбеси бла—кёк гугурукчукъ бар эди. Кичиси кюнюн-

ден келген къадар аны кёкге атыб джиберди, ол юйден мий-
икге айырылыб учду, кёгюрчюнча хауада бурулду; тамада-
сы шокк бла атды, сора гугурукчукъ, таш тийгенча, джерге
тийди.

Къарт кесини къонагъыны, эсде-бусда болмай тургъанлай
къыджырагъанын къалайгъа сюрюрге да билмей, ашыкъмай
юйге кетди. Сора анда стол джанында олтуруб эндиги акъыл-
ланы къайры айланнъанларыны, хар къалайда бар ишленме-
генликни, телеграфны, телефонну, велосипедлени юслеринден,
аланы керек болмагъаныны юсюнден кёб заманны сагъыш
этди, ууакъ-ууакъ басылды, андан сора ауузланды, ашыкъ-
май беш стакан чай ичди сора джукъларгъа джатды.

АТ ТУКЪУМ

Отставкагъа чыкъгъан генерал-майор Булдеевни тишлери аўрудула. Ол аўузун аракъы бла, коньяк бла чайкъай эди, аўругъан тишине тютюнню учхунун, лапиян, скипидар, фотеген салыб да кёре эди, джаягъына иод да джагъа эди, аны къулакъларында спиртде джибиген мамукъ бушдукълары да бар эди, алай болгъанлыкъгъа, быланы бары да болушмай эдиле неда къусарын келтире эдиле. Доктор келген эди. Ол аны тишин чучхуб, хина салыргъа буюрду, алай а ол да болушмады. Аўругъан тишни алыб атаргъа дегенин а генерал унамады. Юйдегилени барысы — къатыны, сабийлери, джумушчусу, ол огъай эсенъ Петка деген шапачыкъ — хар бири бирер мадар айтыб кёре эдиле. Бир джолда Булдеевни при казчиги Иван Евсеич да келиб, ол да тюкюртуб, сау этерге керексе деди.

— Мында, бизни уездде, ваше превосходительство, — деди ол, — бир он джылны мындан алгъа акцизный¹ Яков Васильич къуллукъ эте эди. Тишлеге тюкюрююу биринчи сорт эди. Алай кёргенме терезеге айланыб, бир кесек шыбырдаб тюкюрсе, къолунъ бла алыб атханча болуб къала эди! Анъа аллай кюч берилгенди.

— Къайдады ол бусагъатда?

— Аны акцизныйликден кыстагъандан бери, ол Саратовда къайын анасында джашайды. Бусагъатда къуру тишге къарагъаны бла къарнын асырайды. Ким да болсун тиши аўругъан адам болса, анъа барадыла, болушады... Андагылагъа, Саратовчулагъа, кесини юйюнде къарайды, башха шахарланыкылагъа ўа телеграф бла джарайды. Ваше бла-

¹ Акцизный — налог джыйычу чиновник.

городие, былай-былай аллахны кзулу Алексейни тишлерн аурйдула, тилейме болушуругъугъузу дегиз да анъа къагъыт джиберигиз. Бакъгъанлыгъы ючюн ачханы уа почта бла джиберирсиз.

— Бош затды! Хыйлачылыкъ ишди!

— Да бир сынаб кёрююз, ваше превосходительство Аракъыны бек сюсди, кеси да къатыны бла джашамайды, бир немка бла джашайды, аман ауузду, алай а бек сейирлик иш этген джюйюсханды деб айтыргъа боллукъду!

— Джибер, Алеша! — деб джалынды генеральша да. — Сен тюкюргеннъе ийнанмайса, мен а кесим аны сынагъанма. Сен ийнанмагъанлыкъгъа, не ючюн иймейбиз? Аны ючюн къолларыбыз тюшюб къаллыкъ тюлдю да.

— Да болсун, — деб келишди Булдеев. — Быллай болум да акцизнийге ийгенни къой, шайтаннъа огъуна джиберликсе къагъыт... Ох! Къарыуум тауусулгъанды! Да, къайда джашайды сени акцизнийинъ? Анъа къалай джазаргъа боллукъду?

Генерал стол джанына олтуруб, перону къолуна алды.

— Аны Саратовда билмеген ит да джокъду, — деди приказчик. — Джазыгъыз, ваше превосходительство, Саратов шахаргъа, айтыргъа... Аны благородиясы джюйюсхан Яков Васильичге ... Васильичге...

— Сора?

— Васильичге... Яков Васильичге ... тукъуму уа... Тукъумун а унутханма!... Васильичге... Шайтан... Къалай эди аны тукъуму? Алгъаракъ былайгъа келе туруб эсимде эди.. Эркинлик беригиз...

Иван Евсеич кёзлерин потолокга кёлтюрдю, эринлерин къымылдатды. Булдеев бла къатыны тёзюмсюз сакълайдыла.

— Хайда не болду? Дженъил сагъыш эт!

— Бусагъат... Васильичге... Яков Васильичге... унутханма! Былай бир бош тукъум эди ... ат тукъумгъа ушашыракъ... Кобылин? Огъай, Кобылин тюлдю. Тохдагъыз... Же ребцов болурму? Огъай, Жеребцов да тюлдю. Эсимдеди ат тукъумду, къайсы болгъаны уа башымдан чыгъыб кетгенди...

— Жеребятников?

— Алай тюлдю. Тохдагъыз... Кобылицин... Кобылятников... Кобелев...

— Бу итникиди, атныкъы тюлдю. Жеребчиков?

— Огъай, Жеребчиков да тюлдю... Лошадинин, Лошадков... Бири да келишмейдиле!

— Да, сора къалай джазарыкъма да мен анъа? Сен сатъыш эт!

— Бусагъат. Лошадкин... Кобылкин... Коренной...

— Коренников? — деб сорду генералны къатыны.

— Огъай, алай тюлдо. Пристяжкин... Огъай, ол да тюлдо! Унутханма!

— Да сора, шайтан аллыкъ, унутхан эсенъ нек чабаса да оноуларынь бла?—деб генерал ачыуланды.—Кет, былайдан къора!

Иван Евсеич акъырын чыгъыб кетди, генерал да джаягъындан тутуб комнатада ары-бери джюрюб башлады.

— Ой аллах! — деб ынычхайды.—О! аначыгъым! Ох, дуния джарыгъын кърмейме!

— Жеребчиков... Жеребовский... Жеребенко... Огъай алай тюлдо! Лошадинский... Лошадевйч... Жеребкович... Кобылянский...

Бир кесек тургъанлай аны джюйюсханлагъа чакъырдыла

— Табынъмы? — деб сорду генерал.

— Табмагъанма, ваше превосходительство.

— Конявский? Лошадников? Тюлмюдо?

Юйде бары да кѣзюу-кѣзюу тукъумла чыгъарадыла. Атланы болгъан джылларын, породоларын, эркеклерин, тишилерин да айырыб кѣрдюле, джалын, туягъын ат керекни да эслерине тюшюрдюле... Юйню ичинде, садда, джумушчула тургъан юйде, аш юйде, манъылайларын къашый, адамла мюйюшден-мюйюшге атлай, тукъум излейдиле...

Приказчикни ўа хаман юйге чакъырадыла.

— Табунов? — деб сорадыла анъа. — Қопытин? Жеребовский?

— Огъай, алай тюлдо, — деб Иван Евсеич, кѣзлерин да ѳрге кѣлтюрюб, джанъыдан сагъыш этеди, санайды: — Коненко... Қонченко... Жеребеев... Кобылеев...

— Атам! — деб сабий юйден кычырадыла. — Тройкин! Уздечкин!

Саулай межамы къозгъалгъанды. Чыдамсыз джаны кыйналгъан генерал, керекли тукъумну табханнъа беш сом берирге борчланнъанды, Иван Евсеични ызындан а адамла джыйын-джыйын болуб джюрюйдюле...

— Гнедов, — дейди анъа. — Рысистый! Лошадицкий!

Инъыр болду, тукъум а алкъын табылмагъанды. Телеграмма иймегенлей, джукъларгъа джатдыла. Генерал джукъпаялмай, сау кечени мюйюшден-мюйюшге джюрюй, ынычхай-

ды... Кечеге юч сагъат болгъан заманда, юйден чыгъыб, приказчикни терезесин къакъды...

— Меринов болурму? — деб джылагъан ауазы бла сорду.

— Меринов тюлдю, ваше превосходительство, — деб Иван Евсеич бир терслиги болгъанча ахсына, джууаб этди.

— Да сора ат тукъум болмай, башха тюрлю болурму?

— Тюз сѣздю, ваше превосходительство, ат тукъумду... Аны мен бек ачыкъ билеме.

— Эй, къарнаш, сен къалай эссиз адамса... Манъа ол тукъум бусагъатда дуняны башында хар неден да багъалыча кѣрюнеди. Ахырыма джетдим!

Эртденбла генерал докторну джанъыдан чакъыртды.

— Алсын! — деб бегитди ол. — Джокъду къарыуум мындан кѣб тѣзере...

Доктор келиб ауругъан тишин тартыб алды. Ауругъаны олсагъат огъуна тохдады, генерал да тынчлыкълы болду. Кесини ишин битдириб, хакъын да алыб, доктор арбагъа миниб юйюне кетди. Арбаздан чыкъгъанлай ол Иван Евсеичге джолукъду... Приказчик джолну къыйырына сюелиб, баш тѣбенине къараб, терен сагъышха кириб тура эди. Манъылайында джыйылгъан сызларына, кѣзлерини болумуна кѣре аны джюрегин инджитген терен сагъышы болгъаны белгили эди.

— Буланов... Черессдельников... — деб мурулдай эди ол.

— Засупонин... Лошадский...

— Иван Евсеич! — деб доктор анъа айланды. — Сизден голубчик, бир беш четверт овес сатыб алыргъа боллукъмуду? Меннѣ бизни ишчилерибиз сатадыла овес, алай а аманды... Иван Евсеич докторгъа да дуббукъ къараб, къалай эсе да бир тюрлю тукъум ышарды, анъа джууабха бир сѣз да айтмагъанлай, къолларын силкиб, ызындан къутургъан ит сюргенча, генералны юйю таба чабды, ол, генералны кабинетине чартлаб кириб, кесини ауазы болмагъан таууш бла...

— Табдым, ваше превосходительство! — деб къууанчлы къычырды. — Табдым, аллах саулукъ берсин докторгъа! Акцизныйни тукъуму Овсовду! Овсов, ваше превосходительство! Джиберигиз къагъытны Овсовгъа!

— Ма санъа! — дей эки баш бармагъын аны бетине джетдирди генерал. — Керек тюлдю энди меннѣ сени ат тукъумунъ! Ма санъа!

ХИРУРГИЯ

Эл больницады. Доктор, кьатын алыргъа кетиб, мында болмагъаны себебли аўругъанлагъа, кьыркъ джыл болгъан базыкъ адам, юсюнде чесунча жакеткасы, эски трико кён чеге бла Курятин деген фельдшер къарайды. Аны бет къаны бойнунда борчун, джюрегини разылыгъын танытыб турады. Сол кьолуну эки бармагъыны ортасында аман ийис джайгъан цыгарасы кёрюнеди.

Доктор къараўчу юйге юсюнде мөр абасы, белинде да джассы къайиш бели баўу бла, мийик тёртсандыкъ къарт дьячок Вонмигласов киреди. Аны онъ кёзюне акъ чабыб, джарты джабылыбды, бурнуну юсюнде да узакъдан къаратгъаннъа уллу чибинча кёрюннъен гуммосу къаралады. Секунда чакълы бир заманны дьячок кёзлери бла иконаны излейди, аны табмагъанында, карболь раствору болгъан бир шышагъа табынды, сора кызыл джаўлукъчукъдан бир затны чыгъарыб, аллына ийилиб баш уруб, фельдшерни аллына салады.

— А-а-а... Саў келигиз! — деб эснейди фельдшер. — Не керекли болуб келгенсиз?

— Ыйых кюн бла алгъышлайма сизни, Сергей Кузьмич... Псалтырда керти эм тюз айтылады, кечигиз: «Ичген суўумда джыламуқъларым эрийдиле». Кёб болмай мындан алгъа къарт къатын бла чай ичерге олтургъанлай, аллахым сакъласын, бир зат да уртлаялсанъ а джат да ёл да къал. Бир кесекчик уртлагъанлай — олсагъатлай къарыуум кетиб къалады. Аны тышында, тишими ичин къой, саўлай бу джанымы... Алай чанчады, алай чанчады! Къулагъым а, айыб этмегиз, ичинде чюй неда бир башха зат болгъанча, алай кычырады, алай кычырады. Гюнах бла законсузлукъ.... Ме-

ни джаным, гюнахлы джашауум эринчеклик бла кетди. Гюнахларым ючюн, Сергей Кузьмич, гюнахларым ючюн! Иерей ата литургиядан сора ыразы болмагъанын билдире: «Кескин селешмейсе, Ефим, хумхаса, — дегенди. — Джырлагъанындан да джукъ анъыларгъа болмайды». Кесигиз суд этигиз ауузну ачаргъа болмаса, къалай джырларыкъса, болгъанынъ кёбюб, айыб этмегиз, кече да джукъламасанъ...

— Мда.. Олтуругъуз... ауузугъузну ачыгъыз!

Вонмигласов олтурады да ауузу ачады.

Курятин къашын-башын туюб, ауузуна къарайды сорч къартлыкъ бла тютюнден саргъалгъан тишлени ортасында ачыкъ къуушу болгъан бир тишни кёреди.

— Диакон ата аракъы бла татранны къатышдырыб сал деген эди, — алай а болушмады. Гликерия Анисимовна, аллах саулукъ берлик, Афон таудан халычыкъны тутаргъа къолума берген эди эмда джылы сют бла ауузуна чайкъай тур деген эди, мен а тюзюн айтсам, халычыкъны джюриютдюм. сютню юсюнден а айтханын эталмадым: постну кёзююнде аллахдан къоркъама...

— Меджисуулукъ... (Бир кесек тынъылайды). Алыргъа керекди аны, Ефим Михеич!

— Сизсиз игисин биллик, Сергей Кузьмич. Сиз ишни болумун анъыларча, окъуулу адамсыз, къайсысын къоратыргъа, къайсын а тамчыла бла неда башха зат бла... Аны ючюн салыннъансыз сиз, игилик этиучюле, аллах сизге саулукъ берсин, биз сизге кечеде-кюнде да, туугъан аталарыбыз... ахыр кюнюбюзге дери...

— Бош затды...—кесин сансыз эте, фельдшер шкафынъ къатына келиб, инструментлерин къаза:—Хирургия баш затды... Былайда къолну юренмеклиги бла деменъилигинден сора зат да джокъду. Тюкюрюк атхан чакълы бирге... Кёб болмай ма былай сенича больницагъа Александр Иванович Египетский деген помещик келген эди... Ол да тиши ауруб... Окъуулу адам, хар затны юсюнден да соруб, хар неге эс ийген, нени къалай болгъанын билирге суйген адам. Къолунъ тутхан заманда атынъы, атанъы атын айтады... Петербургда джети джыл джашагъанды, болгъан профессорланы ийисгеб кёргенди. Аны бла биз былайда кёб... Тишими ал, Сергей Кузьмич, деб аллах адам бла тиледи. Да нек алмайбыз? Алыргъа боллукъду. Джанъыз былайда анъыларгъа керекли зат: билимсиз иш боллукъ тюлдю... Тишле тюрю-тюрю боладыла. Бирин къысхач бла аласа, экинчисин «эчги аякъ»

бла, ючюнчюсюн ачхыч бла... Хар кимни тишине кёре.

Фельдшер «эчги аяктыны» алды, минута чактылыны анъа соруу болганча къараб туруб, сора аны ызына салыб, тиш къысхачны алды.

— Къайда, ауузунъу кенъирек ач...—дейди ол, дьячокга къысхач бла джууукълаша.—Бусагъат биз аны... алай... Тюу дегинчи... Тиш этин кесерге керекди джанъыз... алай тиш этни узунуна джарыргъа керекди... андан сора болду... (тиш этни кеседи) энди болду...

— Сиз бизге игилик этиучю адамла... Биз, телиле, не анъылайбыз, сизни уа аллах билимли этгенди...

— Ауузугъуз ачылыб турганлай сёлшемегиз... Муну алган тынчды, къуру тамырчыклары къалыб кетгенле да боладыла... Муну бир тюкюргюнчю огъуна... (къычхачны илиндиреди). Тохдагъыз къымылдамагъыз... Тынч олтуругъуз... Кёзню джумуб ачхынчы... (Тракция этеди). Эм башы, теренирек алыргъа (тартады)... коронкасы сынмаз ючюн...

— Бизни аталарыбыз... сыйлы анам... Ввв...

— Ол тюл... ол тюл... къалай эди? Къолугъуз бла тиймегиз! Къолларыгъызны ийигиз! (Тартады). Бусагъат ... ма ... ма... Алай тынч иш тюлдю да...

— Аталарыбыз... Бизни табханла (къычырады). Мёлекле Ого-го... Тартсанъ а, тарт! Беш джылны неге тартаса?

— Иш... хирургияды... дженъил болмайды... Ма, ма...

Вонмигласов тобукъларын чыначыкъларына дери кёлтюреди, бармакъларын къымылдатады, кёзлерин джандырады, тохдаб-тохдаб солуйду... Къара мор болган бетине тер урады, кёзлери джыламсырайдыла. Курятин мушулдайды, дьячокну аллында тебджилдейди эмда тартады... зарауатлыкъ джетдирген джарым минута ётсди — сора къысхач да тишден ычхынады. Дьячок секириб туруб бармакъларын ауузуна сугъады. Ауузунда тиши эски орнунда тургъанын танийды.

— Тартдынъ! — дейди ол джылагъан хиликге этген аъазы бла.—Ол дунияда сени алай тартха эдиле! Сыйлайбыз баш уруб! Ала билмей эсенъ, сора кюрешме! Аллахны джарыгъын кёрмейме...

— Сен къолларынь бла нек тиесе? — деб ачыуланды фельдшер. — Мен тартхан этеме, сен а къолумдан тюртесе, болмагъан джарауусуз сёзлени... Тели!

— Сен кесинъсе тели!

— Сен, мыжыкълы, тиш алган тынчды дебми тураса? Сен кёрчю кесинъ! Ол сеннъе колокольнягъа миниб

кьонъураулары кьакъгъанча тюлдю! (Къозуйду). «Билмейсе, билмейсе!» Къара сен муну юретиуёне! Къарачы анъа... Египетский деген джюйюсханны, Александр Ивановичи; тишин алгъанымда бир тукъум бир сёз айтмагъан эди.. Сенден кирсиз адам эди, алай а ол кьолу бла тиймей эди... Олтур! Олтур дейме сеннге!

— Дунияны джарыгъын кёрмейме... Солуууму алма кьой... Ох! (Олтурады). Кёб созма да къысха тарт. Сен созуб турма да къысха тарт... Эрлай!

— Илмулуну юрет! Ой аллах, къалай билимсиз миллет барды! Ма джашачы быллайла бла... ышашырса! Ач аузу-нъу... (Къысхачны илиндиреди). Хирургия, къарнашым, оюн тюлдю... Ол сеннге клиросда окъугъанча тюлдю... (Тракция этеди). Къымылдама... тиш эски тишди, тамырларын узакъ ийгенди.. (Тартады). Къымылдама... Алай... алай... Къымылдама... Ну, ну... (Чыкырмагъан таууш эшитиледи). Алай боллугъун биле эдим!

Вонмигласов бир минутаны эс ташлагъанча къымылдамай олтурады. Акъылындан чыкыгъанча болады... Кёзлери тегерегине дуббукъ къарайдыла, къарыуусуз бетине тер урады.

— «Эчки аякъ» бла алыргъа керек эди... — деб мурулдайды фельдшер. — Быллай болмагъан иш!

Эсин джыйыб дьячок бармакъларын аузуна сугъуб, ауругъан тишни орнунда эки къаты затха тийеди.

— Джийиргеншли шайтан ...— дейди ол. — Быллай идиотлары бизни ёлтюрюрге джыйгъандыла бери!

— Урушуб бир кёрчю сен былайда.. — деб мурулдады фельдшер, шкафа да къысхачны сала.— Ишленмеген... Сеннге бурсда къайын чыбыкъны аз джетдиргендиле... Джюйюсхан Египетский Александр Иваныч, Петербургда джети джыл джашагъанды... билимли адам, джанъыз бир костюмуну багъасы джюз сомду... ол да урушмагъанды. Сен а не тукъум чын тауукъса? Бир зат да болмаз, ёлмезсе...

Дьячок столдан кесини келтиргенин алыб, джаягъын кьолу бла тута, чыгыб кетеди.

ДЖУКЪУМ КЕЛЕДИ

Кечеди. Сабийге къараўчу (нянька) Варька, онюч джыл болгъан къызчыкъ, бешикде сабийчикни тебрете, азчыкъ эштите мурулдайды:

Белляў, белляў бёлейим,
Джырчыкъ джыраб кёреим...

Образны аллында кёк лампочкачыкъ джанады; саўлай комнатаны юсю бла бир мюйюшден бир мюйюшге дери джыджым тартылыбды, ол джыджымны юсюнде бешик джабыўла бла уллу къара тиширыў кёнчекле тагъылыбдыла. Лампадкадан потолокга уллу кёк тамгъа тюшеди, бешик джабыўла бла тиширыў кёнчеклени узун кёлекгелери печни юсюне, бешикники да Варькагъа тюшгендиле. Лампадка джукълана башласа, тамгъа бла кёлекгелеге джан кириб, джел ургъанча, къымылдаб башлайдыла. Солууунъу аламайса. Бурнунъа къобуста шорпа бла чурукълукъ товар ийисле урады. Сабийчик джылайды. Ол асыры кёб джылагъандан тунчугъуб къарыўсуз болуб да бошагъанды, алай болгъанлыкъгъа къычырыгъын тохдатмайды, къачан тохдарыгъы да белгисизди. Вареньканы ўа джукъусу келеди. Кёзлери бир-бирине джабышадыла, башы энишге дженъеди, бойну аўруйду. Ол не кёз къабакъларын, не эринлерин къымылдатмайды, аны кёзюне, бети къуруб агъашча къаты болгъанча, башы да, тюйреўюч башчыкъча, гитчечик болгъанча кёрунеди.

— Белляў, белляў бёлейим, — деб мурулдайды ол, — сен-нъе какчыкъ биширейим...

Печде къасхалта кычырады. Хоншу комнатада, эшикни ары джанында, юйню иеси бла Афанасий деген подмастерье хурулдайдыла... Бешикни мыдах джызылдагъаны, Варьканы мурулдагъаны оруннъа жантны джатхан заманда къулагъыннъа татлы эшитилиучю кечеге джукъу макъамгъа къошуладыла. Бусатгъатда ўа аллай музыка къозгъайды, унукъ дурады, не ючюн десенъ джукъларгъа мадар болмагъанлай, джукъунъу келтиреди. Аллах айтмасын, Варька джукълаб къалса, хозяинла андан бошарыкъдыла.

Лампадка джукъланыр умут этеди. Кёк тамгъа бла кёлектеле джюрюй башлайдыла, Варьканы джарты ачылгъан, кымылдамагъан кёзлерине киредиле, сора аны джартысы джукълагъан мыйысында мутхуз муратлагъа айланадыла. Ол сабийча кычыргъан, кёкде бири-бирлерин сюрген къара булутланы кёреди. Сора бир заманда джел къагъады, булутла тас боладыла да, Варька джукъа балчыкъ бла джабылгъан кенъ шоссе джолну кёреди. Шосседе арбала тизилибдиле, сыртларында джолоучу хызенлери бла адамла сюркедиле, артларына-алларына бир тюрюлю бир кёлектеле джюрюйдюле; эки жанларында, сууукъ, хыны тубанны ичи бла чегетле кёрюнедиле. Алайына ол джолоучу хызенлери, кёлектелери болгъан адамла джерни юсюндеги джукъа балчыкъгъа джыгъыладыла. «Нек болады алай?» — деб сорады Варька. «Джукъла, джукъла!» — деб анъа джууаб береди. Сора ала бары да къаты джукълайдыла, татлы джукълайдыла, телеграф чыбыкълагъа ўа къаргъала бла чакъинджикле къонуб, сабийчикча кычыра, аланы уятыргъа кюрешедиле.

— Белляў, белляў бёлейим, мен а джырчыкъ джырлайым... — деб мурулдайды Варька, сора кесин ол къарантны, аўур хаўалы юйчюкде кёреди.

Аны ёлген атасы Ефим Степанов полда ары-бери аўнайды. Ол аны кёрмейди, алай а аўруб полда ары-бери тёнъерегенин, ынычагъанын эшитеди. Аны ол кеси айтханнъа кёре «чымылтыры къозгалгъанды». Аўругъандан жантныз ичине хаўаны тартхан тишлери бла даўурбаз таууш этдиргенден башха ол бир сёз да айталмайды:

— Бу-бу-бу-бу...

Анасы Пелагея, Ефимни ёле тургъанын джюйюсханлагъа билдирирге деб мекямла таба чабады. Ол эртде огъуна кетгенди да къайтырына заман болгъанды. Варька печни юсюнде джатыб джукъламай, атасыны «бу-бу-бу» дегенине къулакъ ийиб тынъылайды. Алайына кимни эсе да арба бла юй-

ню къатына келгени эшитилди. Бу джюйюсханла шахардан алагъа къонакъгъа келген джаш докторну джибергендиле. Доктор юйге киреди; къаранъыда ол кёрюнмейди, алай а аны джетел этгени бла эшикни джабахан тауушу эшитиледи.

— Юйню джарытыгъыз — дейди ол.

— Бу-бу-бу — ...деб джууаб берди Ефим.

Пелагея печге мыллыгын атыб, сернеклери болгъан къошунчукъну излей башлады. Тынъылашыуда бир минута ётеди. Доктор кесини хурджунларын къазыб, сернек чыгъарыб джандырады.

— Бусагъат, батюшка, бусагъат, — дей Пелагея чабыб юйден чыгыб, бир кесекден кёсеу башчыкъны алыб къайтады.

Ефимни джаякълары къызылдыла, кёзлери джылтырайдыла сора къарамы да къалай эсе да юйню да, докторну да бир джанларындан бир джанларына ётуб чыкъгъанча бир джитиди.

— Да, не? Сен не сагъыш этгенсе? — дейди доктор анъа ийиле. — Эге! Кёбден беримиди бу сенде?

— Не этериксе? Ёлюрге заман джетгенди, джюйюсхан... Сауладан айырылгъанма мен...

— Кёбдю, керексиз затны айтма, сау этерикбиз!

— Ол сиз суйгенча болсун, джюйюсхан, бюсюреу этебиз баш уруб, алай а биз да анъылайбыз... Ёлюм келсе, неди мадар.

Доктор сагъатны тёртден бири чакълы заманны Ефим бла кюрешди; сора ёрге туруб айтды:

— Мен джукъ эталмайма... Сеннге больницагъа барыргъа керекди, анда сеннге операция этерикдиле. Бусагъатдан огъуна бар... Сёзсюз бар! Бир кесек кеч болгъанды, больницада барысы да джукълайдыла, алай а хата джокъду, мен сеннге запискачыкъ берейим. Эшгемисе?

— Батюшка, да ол не бла барлыкъды да? — деб сорады Пелагея. — Бизни атыбыз джокъду.

— Хата джокъду, мен джюйюсханладан тилейим, ала берирле ат.

Доктор кетеди, чыракъ джукъланады, энтда джанъыдан «бу-бу-бу» деген эшитиледи... Джарым сагъатдан сора юйге ким эсе да джууукълашады. Больницагъа барыргъа джюйюсханла арбачыкъ джибередиле. Ефим хазырланады эмда кетеди...

Ма ариу, ачыкъ танъ атады. Пелагея юйде джокъду: ол

Ефим не эте тура эсе да билирге деб больницагъа кетгенди. Къайда эсе да сабийчик джылайды, ким эсе да кесини ауазы бла джырлагъанын Варька эшитеди:

— Белляу, белляу бёлейим, мен а джырчыкъ джырлайым...

Пелагея къайытады; ол табыныб былай шыбырдайды:

— Кече анъа къарадыла, эртденблагъа уа джанын аллах-ха берди... Гюнахы къурусун, ол дуниясы иги болсун... Кеч эскергенсиз, алгъаракъ келсе эди дейдиле.

Варька чегетге барыб анда джылайды, сора билмей тургъанлай ким эсе да аны джелкесине алай кючлю урады да, ол барыб манъылайы бла къайын терекге тиеди. Ол кёзлерин ачыб къарайды сора аллында кесини хозяины чурукъчуну кёреди.

— Сен не этесе, джийиргешли? — дейди ол. — Сабий джылай, сен да джукълабмы турлукъса?

Ол аны къулагъындан ачыта тартады, кызычыкъ а башым силкиб, бешикни тебрете, кесини джырчыгъын мурулдайды. Джашил тамгъа бла бешик бусхулладан, тиширыу кёнчекледен тюшген кёлекгеле чайкъаладыла, анъа кёз кыса, дженъил огъуна аны мыйысын джанъыдан иелейдиле. Энтда ол биягъы хыре балчыкъ джабхан шоссени кёреди. Сыртларында джолоучу хызенлери болгъан адамла бла кёлекгелери джайылышыб джарашхандыла эмда къаты джукълайдыла. Алагъа къараб Варьканы да джукъусу келеди. Ол бек суюлюб джатарыкъ эди, алай а анасы Пелагея къатына келиб, аны ашыкъдырады. Экиси да ала джалгъа джарашыргъа шахаргъа ашыгъадыла.

— Садакъа беригиз христос ючюн! — деб анасы аллына тюбегенледен тилейди. — Аллах ючюн джумушакълыкъ этигиз, хатерли джюйюсханла!

— Сабийчикни бери бер! — дейди анъа кимни эсе да шагърей ауазы. — Сабийчикни бери бер! — деб биягъы ауаз, бу джол хыны эм кысха къайтарады. — Джукълабмы тураса, худжу?

Варька секириб турады сора, тегерегине къараб, иш къалай болгъанын анъылайды: шоссе да джокъ, Пелагея да джокъ, тюбеген адамла да джокъ, джанъыз комнатаны ортасында юйню иеси тиширыу сюеледи, ол сабийине эмчек салыргъа келгенди. Базыкъ, кенъ джауорунлу юй бийче сабийине къараб эмчек салгъынчы, Варька сюелиб анъа къа-

райды эмда къачан бошайды деб сакълайды. Терезеледен хауаны кёгергени кёрюнеди, кёлекгеле бла джашил тамгъа потолокда белгили мутхузланадыла, танъ атаргъа кёб къалмагъанды.

— Ал! — деди юй бийче, кёкюрегинде туюмелерин эте. — Джылагъан этеди, кёз тийген болур.

Варька сабийчикни алыб, аны бешигине салыб, джанъыдан тебрете башлайды. Джашил тамгъа бла кёлекгеле аз-аз тас бола барадыла, энди аны башына кирлик адам, аны мыйысын тубанларыкъ зат джукъуду. Джукъларгъа уа алгынча бек сюеди, кемсиз бек сюеди! Варька аязыр муратда башын бешикни кыйырына салыб, аны бла бирге саулай санларын кымылдатады, алай'а кёзлери джабыладыла, башы ауур болады.

Эшикни ары джанындан хозяйинни:

— Варька, печге от сал! — деген тауушу чыгъады.

Алай эсе, туруб ишге кириширге заман болгъанды. Варька бешикни кыюуб, отунла алыргъа баугъа чабады. Анъа ол кыууанады. Чабыб, джюрюб айлансанъ, джукъунъ олтургъан замандача келмейди. Ол отунланы келтиреди, печге от этеди, агъачланнъан бетини тюзелгенин, сагъышлары ачылгъанын сезеди.

— Варька, самоварны сал! — деб кычырады юй бийче.

Варька чыракъчыкъны джарады, сора аны джандырыб самоварны ичине тюгел салыр-салмаз, джанъы буйрукъ эшитиледи:

— Варька, хозяйинны галошларын тазала!

Ол полгъа олтуруб, галошланы ариулай, уллу терен галошну ичине башын сугъуб бир кесек джукълаялса къалай иги боллукъ эди деб сагъыш этеди... Алайына галош ёсюб, кёбюб кеси саулай комнатаны толтурады, Варька да шеткасын тюшюреди, алай'а ол сагъатлай башын силкеди, кёзлерин джандырады, аны кёзлерини аллында затла ёсмезча, кымылдамача кёрюрге кюрешеди.

— Варька, бачхычланы тыш джанларын джуу ансы, за-казчикледен айыбды!

Варька бачхычланы джууады, комнаталаны ариулайды, андан сора экинчи печге от этиб, тюкенчикге чабады. Иш бек кёбдю, бир бош минуто да джокъду.

Алай а бир джерде кухня столну аллында сюелиб, гардош ариулагъандан кыйын зат джокъду. Башы столгъа дженъеди, гардош кёзюне алас-булас кёрюнеди, бычакъ

кѳолундан тюшюб барады, кѳатында уа базыкѳ огѳурсуз юй бийче, дженѳлерин да ёрге этиб, кѳулакѳларын зынѳырдата алай кѳаты сёлешеди. Кюн орталыкѳ ушхуур берген заманда кѳуллукѳ этиу, кийим джууѳган, тикген ишле да бек азабдыла. Бир тукѳум бир затха кѳарамай, полѳга джатыб джукѳларѳа излеген минутала боладыла.

Кюн ётеди. Терезелени кѳаранѳы бола башлагѳанларын кёрюб Варѳка кесини агѳашча кѳата башлагѳан хончаларын кѳыса, неге кѳууаннѳанын да билмегенлей, ышарады. Инѳир-ги кѳурум аны джабышыб барѳган кёзлерин ийнакѳлай, анѳа дженѳил, кѳаты джукѳу берирге ышандырады. Инѳирде хозиянлагѳа кѳонакѳла келедиле.

— Варѳка, самоварны сал! — деб кѳычырады юй бийче.

Хозиянланы самоварлары гитчечикди, ол себеден кѳонакѳла чайдан тояр ючюн, аны беш кере джылытырѳга керек болады. Чайдан сора Варѳка сау саѳатны бир джерде оюелгенлей, кѳонакѳлагѳа кѳарайды эмда джанѳы буйрукѳну сакѳлайды.

— Варѳка, чаб да юч шыша сыра сатыб алыб кел!

Ол эрлай аллына силкиниб, джукѳусун аязытыр ючюн, дженѳил чабарѳа кюрешеди.

— Варѳка, чаб аракѳы келтир! Варѳка, штопор кѳайдады? Варѳка, селедканы тазала!

Ма энди ахырында кѳонакѳла да кетдиле; чыракѳла джукѳландыла, хозиянла да джукѳларѳа джатдыла.

— Варѳка, сабийни тебрет! — деген арт буйрукѳ эшитиледи.

Печкада кѳасхалта кѳычырады; потолокда джашил тамѳга кёрюнеди, тиширыу кёнчекле бла бешик джабыуладан тюшген кёлскгеле Варѳканы джарты джабылѳган кёзлерине кирир мурат этедиле, аны башы чайкѳалыб тубаннѳа киреди.

— Белляу, белляу бёлейим, — деб мурулдайды ол, — мен а джырчыкѳ джырлайым...

Сабийчик а кѳычырыб, кѳычырѳгандан кѳарыусуз болады. Варѳка энтда бияѳы кир шоссе джолну, хызенчиклери бла адамланы, Пелагееы, атасы Ефимни кёреди. Ол барын да анѳылайды, барын да таныйды, алай а аны эзиб, джашаууна чырмаулукѳ этген кючню не болѳганын джукѳу арасында чыртдан да анѳылаялмайды. Тёрт джанына кѳараб, андан кѳутулур ючюн ол кѳарыу излеиди, алай а табалмайды. Ахырында, бек кѳыйыналышыб ол болѳган кючюн бери джыйыб, кёзлерин ачыб ёрге, кѳалтырай турѳган джашил

лампагъа къарайды, сора кычырыкъгъа эс ийиб тынъылаб, кесини джауун, анъа джашаргъа чырмау болгъан затны табады.

Ол кюледи. Бу бош затчыкны алгъаракъ ол къалай анъыламай тургъанына бек сейирсинеди. Джашил тамгъа, кёлекгеле, къасхалта да сейирсиннъенча, кюлгенча кёрюнедиле.

Етюрюк кёзбау Варьканы кючлейди. Ол шиндикден къобуб, кенъ ышара, кёз къакъмагъанлай комнатада ёрге-энишге барады. Къолун аягъын да байлаб тургъан сабийден бусагъатдан къутуллукъса деген къууанчлы мурат аны джюрегин кёлтюреди. Сабийчикни ёлтюрюрге андан сора уа джукъларгъа, джукъларгъа, джукъларгъа...

Кюле-кюле, кёз кыса, джашил тамгъаны бармакълары бла къоркъута, Варька бешикге джууукълашыб, сабийчикге энишге ийиледи. Аны буууб, ол дженъил огъуна полгъа джатады, анъа джукъларгъа мадар болгъан къууанчдан ышара, бир минутадан сора ёлген адамча къаты джукълайды...

ДУШМАНЛА

Сентябрьны къаранъы инъирине онунчу сагъат болгъан заманда Кирилов деген докторну алты джылы джетген джаныыз джашы Андрей дифтеритден аўруб ёлген эди. Докторну къатыны ёлюб тургъан джашчыгъыны орундугъуну аллында тобукъланыб, къаты сарнай тургъанлай, ал юйде эшик къагъылды.

Бууала аўруу амалтын джумушчуланы эртденбладан огъуна юйден къоратхан эдиле. Кирилов юсюнде пиджагы да болмагъанлай, жилеткасыны тюймелерин этмегенлей, тер джугъу бетин, карболка кюйдюрген кюллерын сюртмегенлей, эшикни ачаргъа кеси чыкъды. Сенча къаранъы болгъаны себебден эшикден киргенни къуру орта бойлу адам болгъаны бла акъ кашнеси, уллу агъаргъан бети таныла эди, аны бети асыры агъаргъандан сенча джарыгъыракъ болгъанча кёрюне эди.

— Доктор кесиндемиди? — деб ол адам ашыгъыш сорду.

— Юйдеме, — деди Кирилов. — Сизге не керекди?

— А, сизмисиз? Бек къууандым, — деб кирген къаранъыда докторну кюлун излеб башлады, сора кюлну табханымда, эки кюлу бла да къаты къысды. — Бек, бир да бек къууандым! Биз танышбыз!.. Мен Абогинме... Сизни бу джай Гнучевлада кёрген эдим. Бек къууандым юйде табханыма. Аллах ючюн разы болуб бусагъат огъуна мени къатыш келигиз... Юй бийчем бек къыйын аўруйду... Файтонум да биргемеди...

Эшикден киргенни ауазындан, кымылдагъанындан да уллу къайгъысы болгъаны танылыб тура эди. Ёртенден неда къутургъан итден илгеннъенча, ол дженъил солугъанын бил-

дирмезге кюреше, ауазы кьалтыраб, дженъил сёлешеди, бир тюрлю бир хыйлалыгъы болмагъаны, аз кёллю сабийча, ачыкъ айтхан ауазындан бир къайгысы болгъаны танылыб тура эди. Илгеннъен, джунчугъан адамланы барысы кирик, ол кысха-кысха сёлеше эди, магъанасы болмагъан сёзлени да керексизге асыры кёб айта эди.

— Юйде табмам деб, кьоркьуб келе эдим, — деди ол. — Сизге джетгинчи джюрегим дуния бла бир инджилди... Аллах ючюн кийинигиз, барайыкъ... Былай болду. Манъа Александр Семенович Папчинский келген эди, аны сиз таныйсыз... Бир кесек да сёлешдик да... сора шай ичерге олтурдукъ; билмей тургъанлай, юй бийчем кычырыкъдан алыб джюрегинден тутуб, шиндикни сыртына джыгъылды. Кёлтюрюб элтдик да орунъа салдыкъ... тынъылауукъларына нашатыр спирт сюртуб да кёрдюм, юсюне суу да бюркдюм.. ёлгенча джатыб тургъан болмаса, бирда-бирда кымылдамады.. Аневризма¹ болгъан болур деб кьоркьама... Ий, барайыкъ... Атасы да аневризмадан ёлгенди.

Кирилов орус тилни анъыламагъан адамча, сюелиб тургъан болмаса тынъыламай эди.

Абогин Папчинскийни да, къатыныны, атасыны атын да, дагъыда бир кере сагъыныб, сора къаранъыда биягъынлай докторну кьолун излеб башлагъанында, доктор башын силкиб, хар сёзюн бюсюреусюз айтды:

— Айыб этмегиз, мен бараллыкъ тюлме... Джашым... ёлгенли бир беш минут болады...

— Алай деген неди? — деб Абогин ызына туракълай, шыбырдаб айтды. — Ай аллах, къалай аман кёзюуге тюшдюм! Бююн къалай шайтан къаргъагъан кюндю! Иш этиб болгъанча, кыйынлыкъланы бирге тюшгенлерине сен къарачы.

Абогин эшик сабдан тутуб, башы джерге салыныб, сагъышха кирди. Ол кетергеми огъесе докторну алландырыргъа дагъыда тилергеми кереклисин кеси да билмей, тентирегени таныла эди.

— Былай бир тынъылагъыз, — деди ол Кириловну джениннен тута, — мен сизни халыгъызны бек ариу анъылайма! Бу болумда эсигизни кесиме бурургъа кюрешгеним ючюн къаллай бир уялгъанымы аллах кеси кёреди, алай не этейим! Кесигиз сагъыш этигиз, мен кимге барлыкъма? Сиз

¹Аневризма — къан тамырланы бир тукъум аўруулары.

ден сора былайда врач болмагъанын билесиз, аллах ючюн келигиз! Кесим ючюн тилемейме... Аўругъан мен тюлме!

Экиси да тынъыладыла. Кирилов сыртын Абогиннѣ айландырыб, бир кесек туруб акъырын сенчадан уллу юйге кирди. Аны къысыкъ чорт джюрюгенинден, джанмагъан лампыны тюклю абажурун эскериб сюртгенинден, столда тургъан базыкъ китабны ичине къарагъанындан, ол кѣзюучюкде аны бир тюрлю сагъышы, къайгъысы болмагъаны таныла эди, ол сенчада тыш адам тургъанын да унутханча кѣрюне эди. Уллу юйню тунакылыгъы бла шошлугъу аны ачыуун андан да терен этген болур эдиле. Уллу юйден кабинетине бара, ол онъ аягъын кереклисинден эсе мийик ала эди, къолу бла эшик талктыны излей эди, ол кѣзюуде саўлай чархында, башха адамны юйюне тюшгенча неда ёмюрюнде биринчи эсириб, бу болумуна къайгъыргъанча джунчугъаны таныла эди. Кабинетни къабыргъаларыны бирине, китаб шкафланы юсю бла кенъ джарыкъ тюшеди; карболка бла эфирни аўур спирт ийиси бла бирге ол джарыкъ кабинетге кыйыры аз ачылгъан эшик бла джукълаўчу юйден келе эди... Доктор стол къатында шиндикге олтурду, бир минут чакълы бирни ол юслерине джарыкъ уруб тургъан китабларына къараб, сора туруб джукълаўчу юйге кетди.

Мында, джукълаўчу юйде, болгъан шыкъртсыз эди. Хар не кесек затчыкъ да кѣб болмай былайда уллу кыйынлыкъ болуб, андан сора келген терен мыдахлыкъны танытыб тура эди. Шышачыкъланы, коробкаланы, банкаланы ичинде сюелиб тургъан джаў чыракъ бла комодну юсюнде уллу лампа юйню саўлай джарыта эдиле. Орунда тюз терезе тюбюнде джашчыкъ кѣзлерин да ачханлай сейирсиннѣен тюрсюню бла джатыб тура эди. Ол къымылдамай эди, алай ачылыб тургъан кѣзлери хар минутдан къаралыб баш сюегини ичлерине ташая баргъанча кѣрюне эдиле. Къолларын аны юсюне салыб, бетин да орунну джыйрыкъларына джашырыб, анасы аллында тобукъланыб тура эди. Джашчыкъча ол да къымылдамай тура эди, алай а анъа джетген кыйынлыкъ санларында танылады! Ол саўлай къарыуун салыб джутланыб кесини талгъан тѣнъегине таб болумну табыб тохдагъанча, саўлайына кесин орундукъгъа бергенди. Джууургъанла, бусхулла, тазла, полда кѣзлеуле, анда-мында атылыб тургъан кисточкала бла къашыкъла, тытыр сууу бла акъ шыша тунчукъдургъан аўур хаўа, барысы тургъан джеринде уюгъанча кѣрюнеди.

Доктор юй бийчесини къатында сюелиб, къолларын да кѣнчек хурджунларына сугъуб, башын бир джанына ийиб, джашына аралгъанды. Тюрсюнюне къарасанъ, сансыз тургъанча кѣрюнеди, джанъыз сакъалында джылтырагъан тамчыладан кѣб болмай джылагъаны таныла эди.

Елюмню юсюнден сѣлешген заманда болуучу къоркъунчулукъ мында джокъ эди. Быланы симсирегенлеринде, анасыны турушунда, докторну къарамыны сансызлыгъында кимни да къайгъыртырча джюрек къозгъагъан бир зат бар эди. ол да адамны бушуууну иницге, кѣзге илинирге унамагъан чырайы эди. Адамла аны анъылаб, дженъил заманда сурат лаяла биллик тюлдюле, аны кѣргюзаллыкъ джанъыз музыка болургъа боллукъду. Бу тунакы шошлукъ да сюйюмлю кѣрюне эди.

Бу ёлюмню къоранчны ауурлугъундан сора да, кеслерини болумларыны лирика болумун анъылагъанча, къачан эсе да джаш кѣзюүлери озгъанча, сабийли болургъа эркинликлери бу джашчыкъ бла бирге ёмюрлюкге кетиб баргъанча, Кирилов бла къатыны джыламай тынъылай эдиле. Доктор 44 джылгъа келгенди, чал болуб къарт кѣрюнеди; аны онънъан, ауругъан къатынына 35 джыл болгъанды. Андрей джанъызлыгъындан сора да аланы ахыр сабийлери эди.

Доктор, къатыныча болмай, къыйынлыкъ джетген кѣзюүде джюрюб, къымылдаб турургъа излеген адам эди. Юй бийчесини къатында бир беш минутну сюелгенден сора, онъ аягъын мийик кѣлтюре, ол уллу кенъ диван джартысын алыб тургъан гитче юйге озду, андан да кухнягъа кирди. Печь бла кухарканы къатында иги кесек тесукъа этиб, ийилиб, гитче эшик бла сенчагъа чыгъады.

Ол былайда биягъы акъ кашне бла агъаргъан бетни кѣрдю.

— Чыкъдыгъызмы, келигиз, марджа, — деб Абогин терен солуб, эшик сабдан тутду.

Доктор сескеклениб анъа къарады да, шаркъ деб эсине тюшдю...

— Манъа барыргъа болмагъанын мен сизге айтдым шойду да, — деди ол бир кесек тириле. — Бу сейирге бир къара!

— Доктор, мен сылхыр тюлме, сизни болумугъузну бек ариу анъылайма... джаным да къыйналады, — деб Абогин къолун кашнесине джетдире, джалынъан ауаз бла айтды. — Амма мен кесим ючюн тилемейме... юй бийчем ёле турады!

Ол кычырыктыны сиз бир эшитсегиз, аны бетин бир көрсегиз мени былай нек кѳадалгъанымы анъыларыкъ эдигиз! Ей аллах, мен а сиз кийинирге кетгенсиз деб тура эдим. Доктор, хар минут багъалыды, бара киришеик, тилейме!

— Мен бараллыкъ тюлме, — деб хар сѳзюн айыртыб айта, Кирилов уллу юге атлады.

Абогин ызындан кириб, дженъинден тутду:

— Сизни бушууугъуз уллуду, анъылайма, алай а мен сизни не тиш багъаргъа, не шагъатлыкъгъа чакъырмайма, адамны джашауун кѳалдыргъыз дейме, — деб ол садакъачы кибик джалынады. — Аны джашауу бир адамны не бушууундан да уллуду. Мен эркишилик, адамлыкъ этигиз деб тилейме! Адамлыкъ ючюн дейме!

— Адамлыкъ — эки кыйыры болгъан таякъды, — деди Кирилов ачыулана. — Ол адамлыкъны аты бла сизден тилейме, мени бусагъатда былайдан кѳоратмагъыз. Бу сейир ишге бир кѳара и аллах ючюн! Мен аякъ юсюнде кесим кючден-бутдан туралама, сиз а мени адамлыкъ бла кѳоркѳута-сыз! Бусагъатда мен джукъгъа да джараяллыкъ тюлме... Бир джары да бараллыкъ тюлме. Барсам да юй бийчеми кимге кѳоюб кетерикме? Огъай, огъай...

Кирилов кѳолларын силкиб, ызына туракълады.

— Бошунагъа тилемегиз! — деб эси кетиб сѳлеше эди. — Айыб этмегиз... Законланы онючюнчо томуна кѳре, мен барыргъа керекме, сизни да мени джагъамдан сѳйреб элтирге эркинлигигиз барды... Магъыз, сѳйрегиз... Алай а мен джарарыкъ тюлме. Сѳлешалгъан да эталмайма... Айыб этмегиз!...

— Доктор, аллай кѳан алыб мени бла бош сѳлешесиз! — деди Абогин, докторну дженъине тие. Онючюнчо том да аллах айтханча болур. Сизни зорлаб элтирге мени эркинлигим джокъду. Сюе эсегиз келигиз, сѳймей эсегиз, кесигиз сѳйгенча, алай а мен сизни эркинлигигиз бла тюл, анъыгъыз бла сѳлешеме. Джаш тиширыу ѳле турады! Бусагъатда джашыгъыз ѳлгенди дейсиз, манъа джетген уллу кѳоркѳууну сиз анъыламасагъыз ким анъыларыкъды?

Абогинни джюреги кыйналгъандан аѳазы кѳалтырай эди; аны ол кѳалтырауу бла сѳз уруму аны болумун неден да толу таныта эди. Абогин таза джюрегинден сѳлеше эди, алай а ол нени юсюнден айтса да, ала адам ийнанмазча джансыз, джалгъан, керексизге омакъ кѳрюнѳб, таб докторну ююу бла биргелей кѳайда эсе да ѳле тургъан тиширыууну

да джанларына тиерча кёрюне эдиле. Аны ол кеси да эскере эди, ол себебден антылаталмай къалама дегенча къоркъуб, саулай къарыуун салыб, ауазын джумушагыракъ этерге кюреше эди, сёзле бла эритмесе да, халал джюрекден сёлешгенине ийнандырыб, аны бла бюгерге кюреше эди. Алай а сёз не ариу, не терен болса да сансызлагъа татыйды ансы, кеслерин насыблыгъа неда насыбсызгъа санаб тургъанланы кёллерине къуру да джараб туралмайдыла; ол себебден кёбюсюне насыблылыкъны неда насыбсызлыкъны билдирген баш шарт тынъылауду; бир-бирин суюгенле тынъыласала бир-бирин иги айырадыла, алай болмай къабырда адам басдыргъан джерде айтылгъан исси сёз башха тыш адамланы джюреклерин къозгъайды ансы, ёлгенни къатынына неда сабийлерине ол сууукъ да, мискин да кёрюнеди.

Кирилов сюелиб тынъылайды. Абогин врачны сыйлы борчларыны юсюнден дагъыда талай сёз айтыб, бир къауум докторла керек кёзюле таб джанларын да аямайдыла дегенинде, доктор мыдах халда сорду:

— Узакъмыды барыллыкъ джер?

— Бир 13—14 верста барды. Доктор, мени атларым бек алапат атладыла. Бир сагъатха сизни ары да, бери да джедирирге сёз береме. Джанъыз бир сагъат!

Бу арт сёзле докторгъа адамлыкъны эмда врачны борчларыны юсюнден сёлешгенден эсе бек къатылдыла.

Ол сагъыш этиб туруб, ахсыныб айтды:

— Хайыр, барырбыз!

Ол джензил, таукул джюрюш бла барыб, кабинетине кириб, бир кесекден бир узун къабдалын кийиб чыкъды. Аны къатында уакъ джебелей, аякъ таууш этдире, къууанч тыбырлы болуб айлангъан Абогин пальтосун киерге болушуб, аны бла бирге юйден чыгыб кетеди.

Эшикте къарангъы эди, алай а докторну сенчасындан эсе джарыкъ кёрюне эди. Узун иничге сакъалы, къуш бурну, бла докторну узун мукгуруракъ сюеги, къарангъыда кесгин таныла эди. Абогинни бети агъаргъандан сора да, аны уллу башы тёббесин кючден джабхан гитче студент бёрккюю ачыкъ керюне эди, кашне ал джанындан агъара эди ансы, сыртындан къарагъан заманда чачыны уллулугъундан кёрюнмей эди.

— Ийнаныгъыз, мен сизни бу уллу адамлыгъыгъызгъа багъа бере билirme, — деб, докторгъа арбагъа минерге болуша, Абогин тохдаусуз сёлешеди. — Шыб деб джетерикбиз. Сен а,

Лука, иги джаным кибик атларынъы дженъилирек сюр!
А марджа!

Абогин дженъил бара эди. Ала алгъы бурун больницаны арбазыны джаны бла тизилген талай къарамсыз межамланы къатлары бла оздула; хар къалайы къаранъы эди, джанъыз арбазны теренинден, кимни эсе да терезесинден ачыкъ джарыкъ ура эди, больницаны баш этажыны юч терезеси уа хауадан да джарыкъ кёрюне эдиле. Сора арба бир терен къаранъыгъа кирди; мында хар зат мылы тартыб, морт ийис эте эди, тереклени шыбырдагъанлары эшитиле эди; чарх таууш уятхан къаргъала чапракъланы ичинде къозгъалыб, докторну джашы ёлгенин, Абогинни къатыны ауругъанын билиб тургъанча, болгъанны къайгъылы тауушдан алдыра эдиле. Сора карета башха-башха сюелген терекледен, къаралгъан кёкенледен озду; юсюнде уллу кёлекеле къаралгъан кёл мыдах джылтырады, — алайдан озуб карета сыйдам тюзно тебреди. Қъаргъаланы тауушлары энди тунакы, къайда эсе да эшитиле келиб, кёб турмай тохдадыла.

Кирилов бла Абогин джолну джол узуну асламына тынъылаб келедиле. Абогин джанъыз бир джолда терен ахсыныб:

— Термилиб келеме! — деди. — Джууукъ адамынъы аны тас этерге тебреген сагъатдача бир заманда да сюялмайса.

Арба суудан акъырын ётгенинде, Кирилов, сууу тауушу къоркъутханча силкиниб, къымылдаб башлады.

— Сиз мени ызыма джиберигиз, мен сизге артда келирме, — деди. — Юй бийчеме фельдшерни бир джиберсем керек эди. Аны джанъыз къалгъанын билесиз!

Абогин тынъылайды. Арба чайкъала да ташланы дюнъюрдете, къумлу джагъадан озуб барады. Кирилов асыры къайгъы этгенден тебджилдеб негерине къарайды. Артда, джолдузланы тунакы джарыкъларында джол бла къаранъыда тас болуб баргъан терекле кёрюнедиле, онъ джанында кёкча къыйсыкъсыз эмда сыйдам тюз кёрюнеди; аны ары джанында ачда-мында, эшта торф батмакълада болурла, тунакы чыракъла джаңадыла. Ол джанында джолну узунуча уакъ кёкенледен бурма кёрюннён дупбур сюеледи, дупбурну башында уа джарты ай къызарыб, бир кесек да тубаннъа бёлениб, тёрт джанындан къараб, кетмесин деб сакълаб тургъанча, уакъ булутла да тегерегин къуршалогъандыла.

Саулай табигъатда не эсе да адам ышанмазча бир зат ариутаныла эди; къаранъы юйде олтуруб озгъан заманны юсюн-

ден сагъыш этмезге кюрешген, джазны, джайны юсюнден эсине тюшюре, кышны мыдах сакълаб, селеке этилген тиши-руугъа ушайды джер. Къайры къарасанъ да табигъат Кири-лов да, Абогин да, кызыл ай да чыгълмазлыкъ къаранъы тюбсюз терен сууукъ уругъа ушайды...

Юйге джууукълашханлары къадар Абогин да тынъысыз-дан-тынъысыз бола бара эди. Ол кымылдаб, секириб ёрге туруб, арбачыны имбашы бла алгъа къарай эди. Эм ахырын-да арба къолан къумач тартылыб, таб джарашдырылгъан босагъаны къатында тохдаб, экинчи этажны джарыкъ тере-зелерине къарагъанында, аны солуму бёлюнюб чыкыгъаны эшитиле эди.

Ол доктор бла сенчагъа киргендей:

— Бир зат болуб тура эсе, мен аны кёлтюраллыкъ тюл-ме, — деди да джунчугъандан къолларын бир-бирине ышы-ды. Сора къаранъыда къулакъ сала: — Алай а таууш эши-тилмейди, эшда алкъын хатасыз болур, — деди.

Ал юйде не ауаз, не аякъ таууш эшитилмейди, болгъан ачыкъ джарытылыб тургъанына къарамай, хар зат къалкъыб тургъанча кёрюнеди. Эндиге дери къаранъыда тургъан док-тор бла Абогин, бир-бирлерин адамыча кёрюрлай болдула.

Доктор узун, мукгуруракъ, къалай алай болса да кийин-нъен, чырайсыз адам эди. Аны негрни эринлерине ушаш къа-лын эринлеринде, къуш бурнунда, сансыз, хыбыл къарамын-да не эсе да адамны джюрегин къачыргъан бир суююмсюз заты бар эди. Аны таралмагъан чачы, ичине тюшюб тур-гъан джаякълары, узун тар сакъалыны замансыз агъаргъан тюклерини сакъал тюбюн джабалмагъан джукъалыкълары, къансыз-къуба тюрсюню, къолун-аягъын хала-хоста кы-мылдатханы — бу затла бары да, аны кёб такъырлыкъ чек-генин, насыбсыз болгъанын, джашаудан, адамладан да ары-гъанын кёргюзедиле. Бу адамны къатхан сюегине къарагъан адам аны юй бийчеси болгъанына, ол сабий ючюн джылап билгенине ийнанмазча эди. Абогин а кесин башха тюрлю джю-рюте эди. Ол къалын, сау битген, уллу башлы, джумушакъ тюрсюню, бусагъатда джюрюген мода бла ариу кийиннъен сары шинли адам эди. Аны сюегинде, туюмелери тартылыб этилген пиджагында, чачында бетинде да ишленмеклик, ас-ланнъа ушагъан ышанла таныла эдиле; ол башын ёрге ту-туб, кёкюрегин аллына тургъузуб джюрюй эди, ариу эркиши ауаз бла сёлеше эди, кесини акъ кашнесин тюзетгенинде, чачында узалгъанында да тишируугъа ушагъан ариу кы-

лыкълары таныла эди. Таб бети кетиб тургъаны, сабийча къркъуб басхычладан ёрге къарагъаны да, аны ариу сюегин бузмай эдиле, токълугъун, саулугъун, ёхдемлигин мутхуз эталмай эдиле.

Басхычла бла чыгъыб бара:

— Огъай, огъай джукъ эшитилмейди, къалабалыкъ джокъду. Аллах, сен бер, — деб, ол иги джора этди.

Ол докторну ал юйню юсю бла уллу юйге оздурду: анда къара рояль бла акъ къаблы люстра кёрюне эдиле, алайдан ала экиси да таб джарашхан гитче тунакы, джашил джарыкъ тегюлюб тургъан къонакъ юйге оздула.

— Энди, доктор, сиз былай олтуруб туругъуз, мен барайым да бир къарайым, келгенигизни да айтайым, — деди.

Кирилов кеси джанъыз къалды. Къонакъ юйню омакъ харакети, адамны джюреги ушатыучу тунакы джарыкъ, аны бу тукъум халда биреуюню юйюне келгени чыртда къулагъына кирмей эдиле.

Ол креслода олтуруб, карболка кюйдюрген къолларына къарай эди. Ол кёзюню кыйыры бла джарыкъ кызыл абажурну, виоленчелни къабын, таркъ-туркъ этген сагъатны, Абогинни кеси кирик токъ, семиз бёрюню къаранчхасын эследи.

Болгъан шош эди... Къайда эсе да узакъда хоншу комнаталаны биринде кимни эсе да «а» деген тауушу бир эшитилди, мияла эшик, шкапны эшиги болур эди, зынъырдады да дагъыда болгъан шош болду. Бир беш минутну сакълай туруб, Кирилов къолларына къарагъанын кюйду да башын кёлтюруб, Абогин кириб кетген эшик таба къарады.

Ол эшикни босагъасында Абогин сюелиб тура эди, алай а бу башха Абогин эди. Тюрсюнюнден токълукъ, субайлыкъ тас болуб, аны бети, къоллары, саулай турушу уллу къркъгъанданмы огъесе, неси эсе да бек ауругъанмыды, тюрленнъен эди. Аны бурну, эринлери, мыйыкълары, саулай шартлары тюрсюнюнден айырылыб кетерге кюрешгенча кымылдай эдиле, кёзлери уа асыры ачыгъандан кюлгенча кёрюне эдиле...

Абогин ауур атлаб, уллу юйню арасына чыгъыб, энишге ийилиб ынъычхады да джумдурукълары бла джануулады.

— Алдагъанды! — деб кычырады ол. — Алдагъанды! Кетиб къалгъанды! Кеси-кесин аурутуб, саякъ Папчинский бла къачар ююн мени докторгъа ашыргъанды! Ай аллах а!

Абогин ауур атлаб, докторну аллына келиб, кесини акъ

джумушакъ джумдурукъларын аны бетине узатыб, аланы тохдаусуз силкиб, кычыра эди:

— Кетди!! Алдады! Быллай джалгъан ётюрюкню не кереклиси барды! Ай аллах а! Ай аллах а! Бу кир дыгаласланы, амалланы, джыланча сюркелиулени не кереги барды? Мен анъа не аманлыкъ этген эдим? Кетди да къалды!

Аны кёзлеринден джыламукъла тёгюлдюле. Ол бир аягъыны юсюнде тегерек айланыб, къонакъ юйде джюрюб башлады. Энди ол кесини кысха пиджагында, кесини омакъ тар кёчегинде, кесини уллу башы, чачы бла да асланнъа артыкъ да бек ушай эди. Докторну сансыз тюрсюнюнде неге эсе да сейирсиннъени таныла эди. Ол ёрге туруб, Абогинни аягъындан башына дери къараб:

— Айыб этмегиз, ауругъан къайдады? — деб сорду.

— Ауругъан! Не ауругъан хапар айтасыз, — деб Абогин кюле, джылай, джумдурукълары бла джаныулай келиб: — Ол аурумайды, налатды ол! Учуз адамды! Андан керахат ишни ибилис да эталмаз эди! Ол дуббукъ къаранъы клоун: бла, альфонс¹ бла къачар ючюн, ауруйма деб, мени сизге ашыргъанды. А уллу аллах, сен аны андан эсе ёлтюрге эдинъ. Огъай, мен бу затны кёлтюраллыкъ тюлме.

Доктор санларын тюзетди. Кёз кирпичлери къагъылдыла. джыламукъдан толдула, тар, узун сакъалы тёбен джаягъы бла бирге онънъа бла солгъа джюрюб башлады. Ол сейирсиниб тегерегине къарай келиб:

— Муну мен къалай анъыларгъа керекме. Мени сабийим ёлгенди, юй бийчем юйде кеси джанъыз бушуудан ёле турады.. юч кечени джукъламагъанма, аякъ юсюнде кючден турма. Энди ўа бир кир, керахат иште мени телиге санаб оюнчакъ этиб айланадыла! Мен муну анъылаялмайма!

Абогин джумдурукъ болуб тургъан бир къолуну аязын ача, бушдукъ болгъан къагъытны джерге атыб, къамыжакъны эзгенча тебледи. Ол тишлерин кысыб, джумдуругъун кесини бетине тутат:

— Мен а джукъ да кёрмей, джукъ да сезмей тургъанма, — деб, ким эсе да аягъында берчин басханча, джыйырылыб сёлешди. — Аны хар кюн сайын нек келгенин мен анъыламагъанма, бюгюн да карета бла нек келгенине магъана бермегенме. Нек келген эди карета бла? Андан да оюм эталмагъанма! Башсыз!

¹А л ь ф о н с — тиширйуну хакъы бла кечиннъен эркини.

Доктор анъа къараб туруб:

— Бир джукъ да анъыламайма, — деб мурулдады. — Не балахды бу мени башыма. Бу барыб тургъан артыкълыкъ адамны бушуууна хиликгелик тюлмюдю. Бу не зат эсе да адам кѣлтюрюр зат тюлдю... Мен джашагъанлы быллай зат биринчи кѣреме!..

Хиликге этилгенин джанъы анъылаб башлагъан адамча. тунакы сейирсине, доктор «къайдам» дегенча имбашларын бири-бирине кысыб, эки къолун да эки джанына джайыб, не айтырын, не сѣлеширин билмей, онъсуз болуб, ызына джумушакъ шиндикге олтурду.

— Мени сыймей башханы суйдюнъ эсенъ, кесинъ суйгенча бол, бу ѳтюрюк, бу ит сатлыкъ дыгаласланы не кереги бар эди, — деб Абогин джылагъан ауаз бла сѣлешди. — Неге керек эдиле ала? Не ючюн? Не аманлыкъ этген эдим мен анъа? И, доктор, бир тынъыла, — деб ол Кириловну къатына келиб былай айтыб башлады. — Сиз кесигиз суймегенлей, манъа кыйынлыкъгъа шагъат болуб турасыз, энди мен сизге джашырмай кертисин айтайым. Мен сизге ант этеме, ол тиширыуу мен сабийча, башсыз къулча сые эдим! Аны амалтын мен кесиме джетдирмеген заран къалмагъанды; джууукъларым бла джау болдум, къуллугъуму музыканы да къойдум, анама неда эгечиме кечалмазлыкъ ишни анъа кечиб турдум... Джанъыз бир джолда кѣзюне кыйысыкъ къараматманма... Джанъыз бир джолда бир сылтауум болмагъанды! Бу джалгъан фитналыкъ манъа не ючюн этилди. Ол мени суйсун деб мен даулашмайма, алай а ол затха мени къалай къарарыгъымы кесинъ ариу биле тураса сора аллай сылыкъ, ѳтюрюк иш неге керек болады. Сыймей эсенъ, сыймейме деда туурасын ачыкъ айт.

Эки кѣзю джыламукъдан толуб, санлары бирден титирей Абогин таза джюрекден докторгъа ичин тѳге эди. Ол сѳзге кызыб эки къолун да джюрегине кысыб, тиширыуу бла аны арасында болгъан затланы акгыллыкъ этмей ала бары да эм ахырында тышына тѳгюлгенлерине къууаннъанча, сѳлеше эди. Бу халда ол бир эки сагъат сѳлешиб кѣлюн тѳксе, бир кесек эс джыярыкъ болур эди. Доктор анъа иги тынъылаб, бир эки кѣл алгъан сѳз айтса, джан басыб эрисе, быллай кѣзюде болуучусуча, ол кесине джетген кыйынлыкъгъа андан кѳб акылсызлыкъ этмей, басылыб къалыргъа да боллукъ эди... Алай а иш башха тюрлю болду. Абогин сѳлеше тургъан заманда, доктор ким да танырча тюрлене баш-

лады. Аны тюрсюнünde сансызлыкъ бла сейирсинмекликни орнуна, уллу кѣл къалдылыкъ, ачыу... орнала келеди. Бетинде хар ышаны, хар сызлыгы алгындан эсе, кескин, таныгъыулу, къутсуз, эрши бола башлады. Къургъакъ тюрсюнлю монашканы бетине ушагъан ариу тиширыуну суратын келтириб докторну тюз кѣзюне треб, бу тюрсюннѣ къарагъан адамны андан фитна, джалгъан зат чыгъар деб кѣлюнѣ келирми деб соргъанлай, доктор секириб туруб, кѣзлери джылтырай, хар сѣзюн хыны айта, къычырыб башлады:

— Аланы барын да, манъа нек айтасыз! Мен аланы эшитирге да излемейме! Изле-мей-ме! — деб къычырыб, столну къакъды. — Сизни мутлах ишлеригизни мен билирге излемейме! Огъесе манъа артыкълыкъ этгенигиз джетмегенди дебми турасыз? Мени ахырына дери сындырырча мен сизни дигизагызмамы? Алаймыды?

Абогин Кириловдан артына сюркелиб, сейир этиб къараб къалды.

— Мени бери нек келтиргенсиз? — деб доктор сакъалын силкиндириб, сѣлешди! — Сиз асыры !семиргенден къатын аласыз, семиргенден акъылыгъыздан чыгъасыз да, оюнла кѣргюзесиз, анда мени не ишим барды? Сизни сѣймеклик оюнларыгъызгъа мени къатышхан джерим джокъду! Тынчлыкъ беригиз джаныма! Кесигиз кибикле бла ойнагъыз, адамлыкъны юсюнден сѣлешигиз, контробасла бла тронбонланы согъугъуз (доктор кѣзюню къыйыры бла ичинде виолончели бла къабына къарады), къуйрукъча семиригиз, алай'а адамгъа артыкълыкъ этерге ишигиз джокъду. Сыйлай билмей эсегиз, кѣз туурагъыздан ары ташаймагъа къоюгъуз.

Абогин бекден-бек къызар:

— Айыб этмегиз, сизни бу сѣлешгенигизни къалай анъыларгъа керек болады? — деб сорду.

— Аны уа къалай анъыларгъа керекди, адамны сизнича хиликге этген — учузлукъду, таб итликди! Мен врачма, сиз дух неда саякъ ийислери чыкъмагъан врачланы, ишчилени барын да кесигизни дигизаларыгъызгъа санайсыз, санагъыз, алай а бушууу болгъан адамны ортагъызда оюнчакъ этерге сизге киши эркинлик бермегенди.

— Сиз манъа алай айтыргъа къалай баздыгъыз? — деб Абогин акъырын сорду, да биягъыны асыры къутургъандан бети секириб башлады.

— Огъай, — аны къоюгъуз, мени ююмде ёлюм къыйынлыгъым болгъанын кѣре тургъанлай мени бери алыб келиб,

— Ыйры сыйсыз ишлеригизни манъа санай турургъа сиз къа-
тай баздыгъыз? — деб къычырыб, доктор биягъы столну
джумдуругъу бла урду. — Биреуню бушууун хиликге этерге
ким эркинлик бергенди сизге?

— Акъылыгъызданмы чыкъгъансыз? — деб къычырды
Абогин. — Сизни этгенигиз адебсизликди, мени насыбсызлы-
къымы кёре тургъанлай этесиз, — деди.

Доктор эриши къараб ышара:

— Адебсиз деген сёзге сиз къатылмагъыз, ол сизге джет-
мегенди. Ачха къозлатыу векселни юсю бла ачха табмагъан
джалкъаула да кеслерин насыбсызгъа санайды. Генезир
адамла!

— Джюйюсхан, бир кесек къабыгъыздан чыгъыб сёле-
шесиз! — деб чартлады Абогин. — Аллай сёзле ючюн ургъан
этедиле. Анъыламаймысыз?

Абогин ашыгъыш джан хурджунуна узалыб, бочхасын
чыгъарыб, андан эки къагъытны алыб, стол юсюне силдеди:

— Магъыз келгенигизни багъасын! — деди ол бурун сю-
еклерин къымылдата!

— Сизни манъа ачха узатыргъа не ишигиз барды? — деб
доктор ачханы столдан полгъа силдеди.

— Сындыргъан, ыйлыкъдыргъан ючюн ачха тёлеген адет
джокъду.

Абогин бла доктор бир-бирине ачыуланыб бир-бирине
тыйыншы болмагъан ыйлыкъ сёзлени къуя эдиле. Аллай
бир терс, кечимсиз, магъанасыз сёзю ала ёмюрлеринде, таб
сандракъ этген сагъатларында да айтхан болмаз эдиле. Эки-
си да къозгъалыб хар бири бушуулары амалтын къозгъалыб
хар бири кесине артыкъ эс бёлюнюрюн излегенлери ачыкъ
эди. Насыбсыз адамланы джанларына дженъил джетеди,
ала хыны, къаты джюрекли боладыла, аладан эсе, бир-бири
сёзюн джартыракъ адамла иги анъылайдыла. Насыбсызлыкъ
адамланы бирикдирмейди, айыргъан этеди, адамла бушуу-
лары бирча болгъаны амалтын бир-бири бла биригирге керек
эдиле деб турсанъ, ала кёллеринде къайгъылары болмагъан-
ланы арасында этилгенден эсе кёб терс иш этедиле.

Доктор ачыудан тылпыуун кючден ала:

— Мени юйюме ашырыгъыз! — деб къычырды.

Абогин къонтурауу хыны зынъырдатды. Бир къакъгъа-
ны бла киши келмегенинде, дагъыда бир кере зынъырдатыб
къонтурауу полгъа силдеди; ол ёле башлагъан джанча ту-
накы тийиб, кюйюзге тёнъереди. Лакей келди.

— Барынъда къайры бугъуб къалдыгъыз, тас боллукъ-ла?! — деб юй иеси къолларын джумдурукъ эте. юсюне силкинди.

— Бусагъатда къайда эдинъ? Чаб, бу джюйюсханнъа арба берсинле, (манъа уа каретаны къурасынла! — Лакей бурулуб кетиб тебреген заманда: — Тохда! — деъ къычырды — Тамбла мени юйюмде джанъыз бир сатлыкъ адам къалмасын. Барынъ къорагъыз! Джанъы адамланы аллыкъмы орнугузгъа! Джылан юзюкле!

Арбаларын сакълагъан доктор бла Абогин экиси да тынъылай эдиле. Абогинни токълугъу джарашыулуугъу да кесине къайтхан эди. Ол башын ариу силке, не эсе да бир джанъы акъыл табыб, аны юсюнден сагъыш эте, къонакъ юйде алгъа бла артха джюрюй эди. Ачыуу алкъын суумагъан эди, алай а ол кесини душманын кърмегенча этерге кюреши эди. Доктор ёрге сюелиб, бир къолу бла столну къыйырын таяныб, кесини аллында токълукъну кёрсе бушуулу эмда насыбсыз адам къалай къараргъа къолундан келлик эсе. Абогиннъе аллай терең, хиликге этген эмда эрши кёзден къарай эди.

Бир кесек замандан доктор арбагъа миниб тебрегенинде да аны кёзлери эрши къарагъанлай тура эдиле. Бир сагъатны мындан алда болгъанындан эсе эшикде узакъ къаранты болгъан эди. Къызаргъан джарым ай сыртны артына батхав эди, анъа къараууллукъ этген булутла джуддузланы къатында мутхуз тамгъала болуб къарала эдиле. Къызыл джарыгъы болгъан карета докторну ызындан джетиб озду. Ол баргъан даулашыргъа, энтда бир акъылсызлыкъ иш этерге бар тургъан Абогин эди.

Саулай джолну джол узуну доктор не къатыныны не ёлген Андрейни юсюнден сагъыш этмей, Абогинни эмда ол бусагъатда чыкъгъан юйде джашагъан адамланы юсюнден сагъыш эте эди. Аны башында терс оюмла, адамсызлыкъ къатылыкъ таныла эди. Ол Абогинни да, къатынын да, Тапчинскийни да, дух ийис этген джашил тунакы юйде джашагъанланы да терслей эди, саулай джолну алагъа джюрегичагынычы къайнагъанлай келе эди. Ол адамланы юсюнден аны акъылын энди киши тюрлендираллыкъ тюл эди.

Заман озса, Кириловну бушууу да сёнъер, алай а адамны джюрегине келишмеген артыкълыкъны доктор ёлюб кетгинчи унутурукъ тюлдю.

А й ю

Бир действиели накъырда

ОЮННЪА КЪОШУЛГЪАНЛА:

Елена Ивановна Попова—ууртларында чунъурчукълары болгъан
джер неси, багъсыз къатын.

Григорий Степанович Смирнов—алай къарт болмагъан по-
мещик.

Лука—Попованы лакейи, къарт адам.

Попованы элинде къонакъ юй.

• Попова бла Лука (Попова, уллу мыдахлыкъ белинден басыб,
кёзюн дунягъа ачдыргъа кёймей, къара кийиб,
кёзюн алмай суратха къараб турады).

Лука. Иги этмейсиз, барыня... кеси-кесигизни адамладан айырасыз... Горничная да, кухарка да наныкъ джыя кетгендиле, хар не да солугъанына къуанады, башханы кёй, кишдик арбазда ары-бери джортуб, чыбыкъланы тутуб зауукъланады, сиз а чуанагъа киргенча, сау кюнню юден чыкъмай, джаныгъызгъа бир тукъум бир себеб излемей турасыз. Бу неге ушайды! Ишексиз сиз былай этиб юден чыкъмай тургъаны бир джыл озду!..

Попова. Ёмюрде да чыгъарыкъ тюлме... Не этеме? Энди манъа джашау къалмагъанды. Ол къабыргъа киргенли мен да юйню тёрт къабыргъасын кесиме къабыр этгенме... Биз экибиз да ёлгенбиз.

Лука. Астооприлла! Эшитмегеним ол болгъа эди, Николай Михайловични да джатхан джери кенъ болсун, аллахны къудуретинден аджалы джетиб ёлгенди: джыладынь, джарылдынь—болду энди, тохдай да билирге керекди. Энди ёмюрню джылаб, къара кийибми туругъа керекди... хаман. Бир заманда мени юй бийчем да ёлген эди... Не этериксе? Ай чакълы бирни джыладым, таралдым да, аны бла болду, алай болмай ёлгюнчю хаман джылаб турлукъ болсам, къарт къатын аны багъасын тутмайды. (Ахсынады). Хоншуларыгъызны да унутхансыз... Къонакгъа кесигиз да бармайсыз, юйге кишини да кёймейсыз. Алай айтханымы кечигиз, дуняны джарыгына кёз ачмай, туура гыбылача джашайбыз. Ливреяны чычханла ашагъандыла. Джюйюсханладан уезд

толуду, джерни башында иги адам болмаса да бир иш эди... Рыбловда полк турады, андагы офицерле башхасы болмагъан таза конфетледиле, къараб къарамларындан тоймазса! Лагерледе уа хар байрымкюн сайын той, оюн болады, хар кюн сайын аскер оркестр музыка согъады деб къой... Эх, барыня, матушка! Джашсыз, къызылыгъыз бла агъыгъыз тѣгюлюб—туура кесигиз суйгенча джашар заманыгъызды... Ариулюкъ да ѳмюрлюкге берилмейди! Энди бир он джылдан сора сиз офицерлени алларында алтын тауукъчукъча озуб, аланы кѳзлерине илиниригиз келир, алай а ол заманда кеч боллукъду.

Попова (*тауукел*). Мен сенден мындан ары бу затны сагъынма деб тилейме! Николай Михайлович ѳлгенли бери меннѳ джашаудан бир тукъум бир хайыр къалмагъанын сен бек ариу билесе. Мен сеннѳ сау адамча кѳрюне болурма, алай а ол кѳзюнѳ кѳрюнеди. Ёлюб кѳрюме киргинчи не къарамы ачмазгъа, не да эшикге чыгъыб дуняны джарыгъын кѳрмезге ант этгенме... Эшитдинъми? Къаллай бир суйгеними аны кѳлекгеси сезсин... Ол бир-бирде терслик да, къатылыкъ да, хаулелик да эте эди... Сѳни аланы барысындан да хапарлы болгъанынъы билеме, алай а мен бу дунядан кетгинчи аны атын унутуб, ѳмюрде да башха эркишини бетине къарамай, къаллай бир сую билгеними да танытырма. Анда, ол дуняда да мен ол ѳлгюнчю къалай эсем, алайлай тургъанымы кѳрюр...

Лука. Бу сѳзлени сѳлешгенден эсе, чыгъыб садда терекле туюнде бир-ѳки айлансагъыз, алай тюл эсе Палуанны неда Тобини джекдириб, хоншуланы къайсына болса да къонакгъа барсагъыз иги эди...

Попова. Оу... (*джылайды*).

Лука. Барыня!.. Матушка!.. Не болду? Аллах сакъласын!

Попова. Тобини ол бир бек сую эди! Корчагинлери бла Власовлагъа хаман аны джегиб бара эди. Къалай аламат джюрте биле эди. Къарыуун салыб вожжаланы тартса, санлары къанъишча къатыб, адам къарамындан тоймазча, къаллай бир ариулюкъ бар эди! Эсинъдемиди! Тоби, Тоби! Бюгюн анѳа юлюшюнден артыкъ бир битир аякъ зынтхы берсинле деб буйрукъ эт.

Лука. Болсун!

Къонъурау къаты зынгърадайды

Попова (*илгениб*). Кимди экен? Юйде джокъду де.

Лука. Болсун! (*кетеди*).

II

Попова (кеси джанъыз).

Попова (*суратха къараб*). Nicolas, мени суюе да, кече да билгеними кёрюрге... Мени суюмеклигим джюрегими ургъаны тохдагъандан сора, мени бла бирге джукъланыр. (*Джыламулклары келе тургъанлай кюледи*). Уялмаймыса? Сени къачынъы асыры бек этгенден, тышымдан кирит салдырыб, дунягъа кёзюмю ачдырмай, къара джерге кириrimi сакълайма... сен а, тартынмаймыса, добар?

Юсюме къутуруб, башхалагъа джанлай, джанъыз кесими ыйыкъла, айла бла къоюб айлана эдинъ...

III

Попова бла Лука

Лука (*къайгылы болуб киреди*). Сударыня, ким эсе да биреулен сизни излейди. Кёрюрге излейди.

Попова. Адамы ауушханлы юйюне кишини къоймайды деб айтхан болурса да?

Лука. Айтдым, алай а кзулагъына да алмайды, бир амалсыз ишим барды дейди.

Попова. Кишиге босагъамдан бери басаргъа эркинлик бер-мей-ме!

Лука. Айтмадыммы дейсиз, алай а... джан алыучуча... табхан аманын кзуоб, ёшюн уруш этдириб, юйге мыллыгын атыб келеди... аш юйге кириб, сюелиб турады.

Попова (*ачыуланыб*). Ашхы, келмеге къой... не адебсизледен эди!

Лука кетеди

Попова. Къалай кыйын адамладыла! не излейди менден? Мени тынчлыгъымы нек бузадыла? (*Ахсынады*). Кертиси да не керекди? (*Сагъышланады*). Амалы болмагъанча чуанагъа...

IV

Попова, Лука эмда Смирнов.

Смирнов (*кире келгенлей Лукагъа*). Асыры джаншакъса... эшек! (*Попованы кёрюб, кесин эслейди*). Сударыня, сизни бла шагърей болуруму кесиме сыйгъа санайма:

артиллерияны отставкадагы поручиги, джер иеси Григорий Степанович Смирнов! Уллу ишим болуб, тынчлыгтыгъызны амалсыздан бузама.

Попова (*кѡлун узатмай*). Не керекди?

Смирнов. Сизни аѡушхан эригиз бла мен таныш эдим, аны манѡа эки вексель бла минѡ бла эки джюз сом берлик борчу кѡалгъанды. Тамбла амалы болмагъанча джер банкга борчуму кѡозлаѡун табдырыргѡа керекди да, сударыня, бюгюнден кечикдирмей, ахчамы беригиз деб тилейме.

Попова. Минѡ бла эки джюз... Нек этген эди ол борчуну?

Смирнов. Ол менден зынтхы сатыб алгъан эди.

Попова (*ахсына-ахсына Лукагѡа*). Лука, Тобиге бир битир аякъ зынтхыны артыкъ бердирирге унутуб кѡойма. (*Лука кетеди. Смирновгѡа*). Николай Михайловични сизге берлиги кѡалгъан эсе, сѣз джокѡду, амалы болмагъанча мен аны тѡлерме; алай а, айыб этмегиз, бюгюн сизге берирча бош ачхам джокѡду. Тамбла кѡалыб бюрсюкюн шахардан приказчигим кѡайтырыкъды да, борчуму тѡлерге буйрукѡ этерме. Туѡра бусагъатда ѡа сиз излегенни баджарыргѡа кѡолумдан келмейди... Аны тышында мени адамым аѡушханлы тамам бюгюн джети ай джетгенди да, аны кѡайгъысындан озуб башха ишле бла кюрешир кѡарыѡум джокѡду.

Смирнов. Тамбла кѡозлаѡуму тѡлеб кѡутулмасам, эки аягъым ѡрге айланыб, оджакъдан учуб чыгъаргѡа керекме, мени болумум да алайды... Мюлкъюм белгиге саллыкѡдыла!

Попова. Бюрсюкюн ачхагъызны аллыкѡсыз.

Смирнов. Манѡа ачха бюрсюкюннѡе керек тюлдю, бюгюннѡе керекди.

Попова. Айыб этмесегиз, мен аны бюгюн сизге тѡлеялыкѡ тюлме.

Смирнов. Мен бюрсюкюннѡе аны сакътаяллыкѡ тюлме.

Попова. Бусагъатда менде джокѡ эсе, кѡалай этейик?

Смирнов. Тѡлеялмайсыз, алаймыды?

Попова. Тѡлеялмайма...

Смирнов. Ы-хы-ы! Ахыр джуѡабыгъыз олмуду?

Попова. Олду.

Смирнов. Олмуду ишексиз?

Попова. Ишексиз.

Смирнов. Мардасыз сау болугъуз. Алай джазыб кьояйыкъ. *(Имбашларын кымылдагъады)*. Дагъыда мени сабырлыгъымы излейдиле! Джолда аллыма акцизный тюбегенди да: „Григорий Степанович, хаманда ачыуланнъанлай нек айланасыз?“—деб сорады. Аллах суйгенле, ачыуланмай не этейим? Амалы болмагъанча меннъе ачха керекди... Тюне не танъ джарыгъынчы чыгъыб, берлиги болгъанланы барысына айландым, бир да къуруса да аланы бири берсе уа берлигин! Ит кърмезин кърдюм, кече уа шайтан къаргъаб сууукъ корчмада аракъы чыкгырны къатына кысылыб къалгъанма... Чынъ артында бир джукъ табар дыгалас бла юч джыйырма бла он верста джол джюрюб, салыб бери келгенимде: „мен ачха къайгъылы тюлме“ деб, аны бла сыйлайдыла. Ачыуланмай не этейим?

Попова. Приказчик шахардан къайытханлай алырсыз деб, ачыкъ айтхан ушай эдим да.

Смирнов. Мен приказчикге келмегенме, сизге келгенме! Алай айтханыма айыб этмегиз, сизни приказчигигизни мен башымамы урлукъма!

Попова. Джюйюсхан, айыб этмегиз, мен аллай сыйсыз сёзле эште, алай сёлешгенлеге тёзе келмегенме. Мындан ары мен сизге тынъыламайма! *(Ашыгъыш чыгъыб кетеди)*.

V

Смирнов (джангыз кеси)

Смирнов. И-й тынъылагъыз, ха! Сёлешир къайгъысы джокъду... Эри ёлгенли джети ай болады! Мен кьозлаууму тёлөб, башымы алыргъа керекмеми, огъесе керек тюлмеми? Сизге сорама: кьозлаууму тёлерге керекмиди? Сизни эригиз ёлгенди, ачха къайгъылы тюлсюз, дагъыда башха кёзбаула... приказчигигиз къайры эсе да кетгенди, къан джаууб кетерик, сора мен не кычырыкъ-сыйыт этейим? Шаргъа миниб, ол борчум болгъан адамладан бир джары учуб кетерми эдим? Чабыб барыб хунагъа башымы уруб чачыбмы кьояйым? Груздевичге келсем—юйюнде джокъ. Ярошевич бугъунуб къалды. Курицын бла уа эрши туююшуб, алыб терезеден атыб джиберирге аздан къалдым, Мазутовну уа эниги терсине тартылыб, бу да мени къайгъылы тюл. Бир джангыз къанджилик борчун тёлер къайгъылы тюлдю! Ма была бары да мени бошбоюнлугъум, бысдырча джумушакъ-

лыгъым. къатынча ётсюзлюгом амалтын эрке болгъандыла! Мен аланы адеблерин асыры бек кёреме. Тохдагъыз сиз! Мен сизге кесими танытайым да! Мени бла ойнар умут эт-месегиз! Бу манъа берлигин бергинчи тебмей салыныб тур-лукъма! Брр!.. Къалай ачыулу, къалай хыныма мен бююн! Асыры ачыуланнъандан аркъа джиклерим къалтыраб солуу-уму алалмай тебегенме... Ый, джаратхан аллах, кёлюме чабарча бола башлагъанма! (*Къычырады*). Адам!

VI

Смирнов бла Лука

Лука (*киреди*). Не керек эди?

Смирнов. Меннъе не суу неда квас келтир.

Лука чыгъыб кетеди

Смирнов. Огъай бу акъылга бир къара! Адамгъа ач-ха керек болуб турады, ол а борчун тёлер къайгъылы тюл-дю, нек десенъ, айырамысыз, ол ачха къайгъылы тюлдю! Таймагъан тиширыу джелбаш акъыл! Ма аны ючюн ти-ширыу бла сёлеширге суюмей эдим, суюген да, этмейме. Меннъе тишириу бла сёлешгенден эсе шокот одан толуб тургъан бёчкеге олтургъан кёб игиди. Брр!.. Бу джаулыкъ къанат асыры ачыу этгенден—санларымда къыш боран чи-бинлеб башлагъанды! Дуниягъа джырчыны талпыуу болуб джаратылгъан тиширыу кёзюме илиннъенлей, балтырларым тартыныб башлагъандыла. Къычырыкъ этиб орамгъа чыкъ-май эсем, башха мадарым къалмагъанды.

VII

Смирнов бла Лука

Лука (*кире келиб, сууну узатады*). Барыня аурукъ-суннъан этеди, къонакъ алмайды.

Смирнов. Къора!

Лука чыгъады.

Смирнов. Ауруйду да къонакъ алмайды! Алма, керек тюлдю... манъа ачхамы кёолума бергинчи, кетмей олтуруб, сакълаб турлукъма. Ыйыкъ ауруб турсанъ да, мен да олту-руб турлукъма. Джыл аурусанъ да, мен да джыл сакъла-

дым... Меннѣ керекни мен ала билirme, матушка, кѣра кийгенинѣ неда уууртларында чунѣурчукларынѣ бла мени бюгалмаса... Аллаи чунѣурчукланы эндиге дери кѣре келгенбиз! (*терезеден тышына кѣраб кѣчырады*). Семен, ий атланы, алай дженѣил кеталлыкѣ тюлбюз! Мен мында кѣалама! Атланы ат оруннѣа элтсенѣ, зынтхы беригиз де! Кѣара туар, биягынлай сол джанындагы аты джюгенлери аягына чырмалыб турады (*эниклейди*). Кѣайгѣыр-маз... Мен сени „кѣайгѣырмазынѣ“ чыгѣарырма! (*терезеден кетеди*). Кѣалай этейим... Кюнню кѣыздыргѣанындан да кирир джер табмайса, берлигин киши бермейди, кече джукѣламагѣанма, алагѣа да бу джаулукѣ кѣанат кесини кѣара кийгени бла кѣошулгѣанды да... Башым чачылады. Аракѣымы ичейим? Не боллукѣ эсе да ичейим. (*Кѣычырыды*) Адам!

Лука (*киреди*). Не дейсиз?

Смирнов. Бир рюмка аракѣы бер!

Лука кетеди.

Смирнов. Уф! (*туруб юсюне, башына кѣарайды*). Аламат кѣарамлы, ким сѣз табсын! Букѣугѣа боялыб, бетинѣ джууулмай, чачынѣ таралмай, жилетинѣе саламла илиниб... Барынячкѣ, ким биледи, адам тоноучуду деб тура болур меннѣе. (*Эснейди*). Бир кесек ишленмегенликге да барады кѣонакѣ юге былайлай кириб келген, алай болса да, кѣайгѣырмаз... Мен бери кѣонакѣгѣа келмегенме, борчуму алыргѣа келгенме. Борчун алыргѣа келген адам аллай, быллай кийим кийиб келсин деб адетге джукѣ джазылмагѣанды...

Лука (*кириб келиб, аракѣыны узатады*). Асыры оза башлагѣансыз, сударѣ...

Смирнов (*ачыуланыб*). Не?

Лука. Мен джукѣ да демейме... Мени ишим...

Смирнов. Сен ким бла сѣлешесе?! Ауузунѣу тый!

Лука (*бир джанына бурулуб*). Фасыкѣ, башыбыздан тюшюб, юсюбюзге джабышыб кѣалды да... Огѣур бла келмегенди...

Лука кетеди.

Смирнов. Ох, ачыудан кѣайнайма! Асыры ачыудан аллыма тюбеген затны умур-чумур этерим келеди... Эс ташлаб, аууб кѣалама... (*кѣычырады*). Адам!

Попова (*кёзлерин джерге чыракъ ийиб, киреди*). Джюйюсхан, кесим дуниягъа чыкъмай тургъанлы адам тау-ушну унутуб бошагъанма, ктычырыкъгъа уа тёзаллыкъ тюлме. Тилеб айтама, мени тынчлыгъымы бузмагъыз.

Смирнов. Ачхамы берсегиз, кетерме.

Попова. Мен сизге орус тилде: бусагъатда ачхам джокъду, бюрсюкюннъе дери сабыр этигиз деб айтханма.

Смирнов. Бирсикюннъе дери сакъларгъа болмайма, ача меннъе бюгюн керекди деб башыма сыйгъа санаб, мен да сизге орусча айтханма, ачханы бюгюн бермесегиз мен тамбла кеси-кесими асаргъа керекме.

Попова. Ачхам джокъ эсе, мен не этерге керекме? Астооприлла!

Смирнов. Энди бусагъатда бермеймисиз?

Попова. Къолумдан келмейди...

Смирнов. Алай эсе, мен былай къалыб, алгъынчы олтуруб турлукъма... (*олтурады*). Бюрсюкюн берирмисиз? Бек ашхы! Бюрсюкюннъе дери ма былай олтургъанлай турайым да. Турлукъма ма былай олтуруб... (*Секириб ёрге турады*). Мен сизге сорама, тамбла меннъе борчуму тёлерге керекмиди, керек тюлмюдю? Огъесе накъырда этеди дебми турасыз?

Попова. Джюйюсхан, ктычырмазыгъызыны тилейме! Бу ат орун тюлдю!

Смирнов. Сизге мен ат орунну юсюнден сормайма, тамбла меннъе борчуму бериб къутулургъа керекмиди, керек тюлмюдю? — аны юсюнден сёлешеме.

Попова. Тиширыу болгъан джерде кесигизни джюрюте билмейсиз!

Смирнов. Огъай, тиширыу болгъан джерде мен кесими бек алапат джюрюте билеме!

Попова. Огъай, билмейсиз! Сиз адеби болмагъан, дюрген адамсыз. Асылы болгъан адамла тиширыула бла алай сёлешмейдиле.

Смирнов. Ах, не сейир хапарды ол! Сизни бла къалай сёлешсем ушатырыкъ эдигиз? Француз тилде излей болурмусуз? (*Ачыуланыб таууш этдире, эринлерин бир-бирине*

джыды). Мадам же ву при!... Сиз мени ачхамы къайтар-
магъаныгъыз манъа къалай уллу насыбды... Ах, пардон,
сизни къыйнагъаным ючюн! Бюгюн хауа къалай аламатды!
Бу къара кийгенигиз да бетигизге къалай ариу джарашады!
(*Таууш этдириб табанларын бир-бирине урады*).

Попова. Ишленмеген асылсыз.

Смирнов (*эниклейди*). „Ишленмеген асылсыз!“, Тиши-
рыулары арасында мен кесими джюрте билмейме. Судары-
ня, кеси ёмюрюмде сиз кёрген шорбатчыбыкъладан эсе кёб
тиширыу кёрген болурма. Тиширыула амалтын дуэлде юч
кере атышханма, онеки тиширыуу къойгъанма, тогъуз
уа мени атыб кетгендиле! Алайды... мен телилик этиб, ариу
тилли болургъа кюрешиб, аллына инджи болуб тёгюле, эки
табанымы бир-бирине уруб черс бере айлангъан заманларым
да бар эдиле... Сюе эдим, тарала эдим, айгъа къараб ах-
сына эдим, сууу эдим... Сюйгенде да бек кючлю къутуруб,
хар не тюрлю джаны бла да сюе эдим, мен аллах ургъан,
чакъинджикча чыкырдай, джумушакъ тылпыуу сюрюб.
байлыгъымы джартысын бошагъанма, энди уа акъыллы бол-
гъанма. Бусагъатда мени ол зат бла алдаялмазса! Боллукъду!
Къара кёзле, кюлюкю кёзле, кызыл эринле, уууртлада
чунъурчукъла, ай джарыкъ, аны шыбырдагъаны, дирилдеб
болушлукъсуз солугъаны дегенча затланы барына да мен.
сударыня, бир джангъыз багъыр шайны да бермем! Былай-
дагъы тиширыулагъа джукъ айтмайма, алай а тиширыула
уллусундан башлаб гитчесине дери, къошакълыла, кукала.
сёзчюле, зарла, сюеклерини джиликлерине дери ётюрюкчюле.
джунчутуучула, къайгъычыла, кишини джазыкъсына билме-
генле, адамны джюрегин джарыучула, ма муну юсюнден да
(*кёлу бла манъылайын урады*), ачыкъ сёлешгеними кеч-
игиз, юбкалы философну къайсысын алсакъ аланы бирине да
ал берлик тюдю! Тюбер аллыгъа бир-бирде назмулагъа джа-
ратылгъан бир аламат джан, алтын суу кисей, кёк булут-
чукъ, мёлек, миллион сейирлик заты, иги шагърей болуб
джюрегине къарасангъ—башхасы болмагъан хар ким да бил-
ген сарыубек! (*сермеб шиндикни кёлуна алгъанлай чы-
кырдаб сынды*). Чыртдан да джюрек джарыб къойгъан а не
затды десенгъ, ол сарыубек нек эте эсе да аны ариулугъу,
сыйы, энчилиги джюрек эритир затды деб кёлюне алай ке-
леди. Тиширыула уа маскечикледен башха кишини сюе биле

эселе, — мени эки аягъымы ёрге айландырыб ма бу чюйге тагъыгъыз. Тиширыу суюмекликде ынъычагъан бла кесин кёбдюргенден башха джукъ этелмейди! Эркиши кыйналыб, кесин аямагъан джерде тиширыу джаурукъ къанатларын къагъыб, джабышыб къалыргъа излейди. Сиз насыбсызлыкъ бла тиширыу болгъаныгъыз себебден тиширыу халисин кеси-кесигизден биле болурсуз. Бетигизге кёре джашырмагъыз да айтыгъыз: кеси ёмюрюгюзде чырт кишиге къарамай таза джюреги бла бир адамны суюб тургъан тиширыу кёргенмисиз? Кёргеменсиз! Кишиге къарамай хаман бир эркишини суюб тургъанла къарт эмда сакъат тиширыуладыла, излей башласанъ аллай тиширыуладан эсе мюйюзлери болгъан кишидикни неда акъ къаргъаны дженъил кёрлюксе!

Попова. Сабырчыкъ этчигиз, кишиге къарамай тохдаусуз бир адамны суюб тургъан кимди да сора. Эркиши болурму?

Смирнов. Хо-о, эркишиди!

Попова. Эркишиди! (*Ачыуланьб кюледи*). Эркиши суюмекликде кишиге къарамай тутхучлу турады! Къалай джанъы хапар айтдыгъыз! (*Къызыб*). Алай сёлеширге сизни не эркинлигигиз барды? Эркишиле ёмюрде кишиге къарамай, хаман бир тиширыу суюб турадыла. Айтдырмай къоймай эсегиз, мен таныгъан эркишилени ичинде мени ёлген адамым эм алапат эркиши эди... Тюз акъыллы бир джаш тиширыу ачыкъ таза джюреги бла къаллай бир сюеллик эсе, мен да аны таза джюрекден алай кючлю сюе эдим; джашлыгъымы, насыбымы, болгъан байлыгъымы, джашаууму бир затын къоймай, барын анъа берген эдим, меджисуу адамла терекге, ташха табынъанча, анъа табыныб, аны бла солуб, ол эди да кюнюм, алай... алай болгъанлыкъгъа не табдым? Эркишилени ичинде эм алапат адам мени хар атлагъан атламымда алдаб тургъанды! Ол ёлгенден сора аны столуну яцигинде суюген тиширыуларындан келген ичи бла тоб толу бир письмо табханма, сау заманында уа — эсеме тюшюрюге да къоркъама, — юйде джанъыз кесими ыйыкъла бла ат да кет, мен да къараб тургъанлай башха тиширыулагъа кесин алдыр да тебре, мени ачхамы саламны чачханча аллай кереклисине чачыб, мени таза джюрекден келген талпыууму хиликте этиб тургъанды... Ол затланы барысына да къарамай, кёлюме башха зат келтирмей, мен аны бек кючлю сюе эдим. Ол огъай эсенъ, ёлюб дуниядан

кетгенинде да бир джанъыз адамны бетине бурулуб къара-
майма. Ма бу тёрт къабыргъаны ичинде кесими къабыргъа
салыб, бу къара кийгеними ёлюб кетгинчи дери тешерик
тюлме.

Смирнов (*джийиргеннъен халда кюлюб*). Къара кий-
генди!.. Анъыламайма, сиз мени кимге санайсыз? Бу къара
кийимлени нек кийгенигизни, бу тёрт къабыргъаны ичинде
кесигизни къабыргъа салыб да нек тургъаныгъызны эшда
мен биле болмам! Иги да дейсе! Джырдача алай алааматды!
Юйюгюзню къаты бла бир юнкер неда чубур назмучу озуб
тебресе, терезелеригизге къараб акъылларына „эрин асыры
бек сюйгенден кесин тёрт къабыргъаны ичинде джаны саў-
лай асыраб къойгъан алаамат Тамара джашайды“ деб келир.
Аллай кёзбаўланы биз да анъылайбыз!

Попова (*бек ачыўланыб*). Не? Быланы барын да бе-
тигизге сыйындырыб мени бла къалай сёлешесиз?

Смирнов. Джаныгъыз саўлай къабыргъа киргенлиги-
гизге пудра джагъаргъа унутмагъансыз да!

Попова. Огъай, мени бла аллайла сёлеширге кюлу-
гъуздан къалай келеди?

Смирнов. Тилеб да айтама, меннъе кычырмагъыз, мен
сизни приказчигиз тюлме! Хар нени да атын ачыкъ айтма
кююгъуз. Мен тиширыў тюлме, акъылыма келген затланы
джашырмай туўрасы бла айтыб турлукъма! Неге кычы-
расыз!

Попова. Кычыргъан мен тюлме сизсиз, тынчлыгъымы
бузмай кюярыгъыгъызны тилейме!

Смирнов. Ачхамы беригиз, мен да кетейим.

Попова. Мен сизге ачха берлик тюлме!

Смирнов. Огъай, берликсиз!

Попова. Сизге ачыўгъа бир джанъыз капек берлик
тюлме! Мени тынчлыгъымы бузмагъыз!

Смирнов. Мен сизни не эригиз, не сюйгенигиз тюлме,
ол себебден, тилеб да айтама, кёзбаў кёргюзюб башлама-
гъыз (*олтурады*) мен аллай затланы сюймейме.

Попова (*Асыры ачыўланнъандан солуўун алалмай*).
Олтурубму къалдыгъыз?

Смирнов. Олтуруб къалдым.

Попова. Тилеб айтама, кетигиз!

Смирнов. Ачхамы беригиз... (*бир джанына къараб*)
ай къалай уллу ачыўум барды! Къаллай ачыўум барды!

Попова. Сизнича бетсизле бла сѣлеширге излемейме.
Къораб кетигиз былайдан! Кетерик туююлмюсюз, не?

Смирнов. Огъай!

Попова. Алаймыды?

Смирнов. Алайды.

Попова. (*Къонзурауну кѣагъады*).

IX

Ала бла Лука

Попова. Лука! Бу джюйюсханны мындан чыгъар!

Лука (*Смирновну кѣатына барыб*). Сударь, кет де-
генни анъыларгъа керекди. Бери кириб...

Смирнов (*секириб ёрге тура*). Тый ауузунъу! Сен а
ким бла сѣлешесе? Бусагъатдан сенден салат этиб къоярма!

Лука (*джюрегинден къолу бла тутады*). Ой аллах!
ой аллах! (*креслону юсюне аууб кетеди*). Ёлдюм, тылныу-
ум тыйылыб барады!

Попова. Даша уа кѣайдады? (*кѣчырады*). Даша! Пе-
лагеа! Даша! (*Къонзурауну кѣагъады*).

Лука. Ох! Юйде киши джокъду, бары да кѣгет джыя
кетгендиле... Тунчугъама! Суу!

Попова. Къорагъыз былайдан!

Смирнов. Кѣакъмай сѣлешсегиз таб болурму эди?

Попова (*эки къолун да джумдурукъла этиб, аякъ-
лары бла полну кѣагъа*). Мыжыкълы! Дюрген айю! Бур-
бон! Эмеген!

Смирнов. Не-е! Не дедигиз?

Попова. Айю! Эмеген дейме!

Смирнов (*аллына сюрюне*). Мени хиликге этерге
сизге ким эркинлик бергенди?

Попова. Керек болса, барды эркинлигим, сизден къор-
кѣады дебми турасыз?

Смирнов. Сиз назмучулагъа джаратылгъан джан бол-
гъаныгъыз себебден артыкъ сѣлешгенигиз кечилир дебми
турасыз? Не? Атышабыз!

Лука. Ой аллах! Аллахдан къоркъугъуз! Суу!

Смирнов. Атышабыз!

Попова. Сизни джумдурукъларыгъыз бла ёгюз тамагъы-
гъыз бар эсе, мен сизден къоркъама дебми турасыз? Не?
Шашмагъан бурбон!

Смирнов. Атышабыз! Мен кесиме артыкъ сѣлешдириб тѣзер къарыуум джокъду, сизни да тиширыу къарыуугъуз, инсан болгъаныгъызгъа къарамам.

Попова (*андан эсе бек кычырыргъа кюреше*). Айю! Айю! Айю!

Смирнов. Артыкъ сѣлешгени ючюн джанъыз эркишиле джууаб берирге керекдиле деген эски адетни къояр заман болгъан болур. Тенълик эсе, тенълик, онъмагъанла! Чыгъыгъыз!

Попова. Атышыргъаamy излейсиз? Тебрегиз!

Смирнов. Бусагъат огъуна!

Попова. Бусагъат огъуна! Эримден къалгъан герохла бардыла... Бусагъатдан барыб алыб келейим... (*чыгъыб, эрлей къайтыб келеди*). Къалай кѣл кенъдириб урлукъма мен сизни багъыр манъылайыгъыздан, шайтан къаргъарыкъ! (*кетеди*).

Смирнов. Джюджекни ѳлтюргенча, уруб къояйым да! Мен сабий тюлме, сылхыр кючюк тюлме, манъа къарыусуз джанла деб джазыкъсыныу, хатер этиу адет джокъду.

Лука. Аллах бла тилейме, джанынъа болайым!.. (*Тобукъланады*). Къартлыгъымы къачы ючюн манъа джан аурут да, кет мындан, джаныбыз чыгъарча къоркъутуб тургъанлай, энтда атышайыкъ дебми башлагъанса?

Смирнов (*аны айтханын къулакъгъа алмай*). Атышыу—ма олду тенълик да, эркинлик да! Бу затны юсюнде эркиши да, тиширыу да теббе тенъдиле! Айтханымдан тебмез ючюн, аны иш этиб ѳлтюрмей къоймам! Къаллай кючлю болуму болгъан тишириуду? (*Эниклейди*). „Шайтан къаргъарыкъ... багъыр манъылайынъдан урлукъма“ Къаллай затды. Кызарыб, кѣзлери джана... Огъай демей, атышыргъа тебреб къалды. Ант этеме быллай тиширыуу биринчи кере кѣреме...

Лука. Аллах бла тилейме, кет! Ёлгюнчю сеннѣ тилек этгенлей турурма.

Смирнов. Ма тиширыу! Муну мен анъыладым! Керти эс ташламагъан адам, башхасы болмай от, шокот от, ракета! Муну ѳлтюрюрге-да кыйынды!

Лука (*джылайды*). Тилеб айтама, алтын этегинѣ башым къонакъды, кет!

Смирнов. Бу тиширыуу мен бек джаратдым, бек

джаратдым! Уууртларында чунзурчуклары болса да—джаратырчады! Борчунда кьояйым деб келеди кѣлуме... ачыуланнъаным да басылды... Не сеир тиширыуду!

Ала да Попова да.

Попова (*кьолларында герохлаы бла киреди*). Алай а атышыб башларны аллы бла сиз мени герох атаргъа юр-тирге керексиз... Анамдан туугъанлы кьолумда герох тутмагъанма.

Лука. Аллах, сен сакъла, аллах, сен джазыкъсын... Барыб садовник бла арбачыны табыб келейим... Башыбызгъа бу кыйынлыкъ да къайдан тюшдю... (*кетеди*).

Смирнов (*герохланы алыб къарай*). Билемисиз герохлаы да бир талай тюрлюлери болады... Дуэлге аталыб ишленнъен Мортимерни герохлаы деб бардыла, капсульла салыннъанла да боладыла. Была уа Смит эмда Вессонну системасы бла этилген экстракторлары болгъан, кючлю атылгъан герохладыла... Аламат герохладыла... Быланы экисини эм учуз багъалары тогъуз тюменди. Герохну ма былай тутаргъа керекди... (*бир джанына айланыб*). Кѣзлери, кѣзлери! Адамны джаны саулай кюйдюрюб кьоярча тиширыуду да!

Попова. Былай тутаргъамы керекди?

Смирнов. Хо, алай... андан сора огъары аягъына миндириб... ма былай марлайсыз... башыгъызны бир кесек артына тутугъуз, кьолугъузну иги адамыча аллына созугъуз... Хы, ма былай. Андан сора ма бу бармакъ бла бу затчыкъдан басыб кьойсагъыз болду... Джангъыз бир амалсыз джоругъу: сабырсызлыкъ этмей, ашыкмай марагъыз... Кьолугъузну квалтыратмазгъа кюрешигиз.

Попова. Болсун... Юнью ичинде атышыргъа табсызды, джюрюгюз садха барайыкъ.

Смирнов. Джюрюгюз! Айтыб кьояма мен терсине атыб джиберликме.

Попова. Алай деген а неди! Нек?

Смирнов. Нек десенъ... нек десенъ... аны нек болгъаны мени ишимди.

Попова. Къоркъубму кьойдугъуз! Алаймыды? Огъай, сударь, башыгъызны алыр дыгалас этмегиз, чыгъыгъыз ызымдан! Сизни манъылайыгъызны джаргъынчы мен тынчылыкъ табарыкъ тюлме... Ма бу мен кѣрюб болмагъан манъылайыгъызны... Къоркъдугъузму?

Смирнов. Кертиди, къоркъдум.

Попова. Джалгъан айтасыз! Нек атышмайсыз?

Смирнов. Не ючюн десегиз... сизни мен бек джарат-ханма.

Попова (*ачуланым кюледи*). Ол мени джаратады! Уялмай джаратама деб айтады! (*Эшикни кѳргюзюб*). Кѳрагъыз!

Смирнов (*джукъ да айтмагъанлай герохну столгъа салым, кѳолуна бѳркюн алым, чыгъым тебрейди. Эшикни къатына джетгенлей тохдаб, джарым минута чакълы бирни тынъылашыну ийиб, бир-бирине къарайдыла; алай таукел да атламагъанлай Попованы къатына келиб, ол былай айтады*). Бери бир тынъылагъыз... энтда ачуланымбы турсыз? Мен да бек кючлю алыннъанма, алай болгъанлыкъгъа... анъылатыб къалай айтайым... иш не-деди десегиз, айырамысыз, быллай затланы ачыкъ айтыргъа... (*кычырады*). Мен сизни джарата эсем, не терслигим барды? (*Сермеб шиндикни кѳолуна алгъанлай, ол чыкырмада уа-лады*). Тийгенлей уалым баргъан не тукъум затладыла бы-ла? Сиз джюрегиме бек синънъенсиз? Анъылаймысыз? Мен... мен суюб кѳойгъан болурма дейме!

Попова. Кетигиз къатымдан, мен сизни кѳрюб бомайма!

Смирнов. Ой аллах, къалай, алаамат тиширууду! Ёмю-рюмде муну кирик тишируу кѳрмегенме. Бошалдым! Ёлдум, чычханча къабханнга тюшдум.

Попова. Къатымдан кѳрагъыз—мен сизни кѳрюб бол-майма!

Смирнов. Уругъуз! Бу алаамат кѳзле къараб тургъан-лай, бу акъ къатапа кѳолчукъ тутуб тургъан герохдан ёл-генни къаллай улуу насыб болгъанын сиз ёмюрге анъыла-рыкъ тюсюз... Акъылымдан аджашым башлагъанма. Бу-сагъатда огъуна сагъыш этигиз да не огъай, неда хо дегиз ансы мен былайдан бир чыкъсам, биз ёмюрге да тюбеши-рик тюлбюз! Айтыгъыз джууабыгъызыны... Кесим да дворя-нинме, адебде джашагъан адамма, хар джыл сайын тюшген хайырым он минъ сомду... капекни ёрге атыб ол джерге тюшгюнчю мараб урама... алаамат атларым бардыла... Мени тишируум болургъа сюемисиз?

Попова (*асыры ачудан герохну къалтыратады*) Атышабыз! Тебрегиз атышырыкъ джерге!

Смирнов. Алыныб бошадым... Бир зат анъыламайма... (*Кычырады*) Адам, суу!

Попова (*кычырады*). Атышырыкъ джерге!

Смирнов. Мен телича, сабий адамча сюйюб, акъылым-дан айырылыб бошалдым! (*Сермеб Попованы бууунундан тутады, ол да буууну ачыб кычырады*). Мен сизни сюйеме! (*Аллында тобукъланады*). Ёмюрде сюймегенимча сюеме! Онэки тиширыуу къойгъанма, тогъузу да менден кетгендиле, аланы джанъыз бирин сизни скойгенча сюялмагъанма... Лимон сиропча, мысды болдум, джибиб бошадым.. алыннъанча аллыгъызда тобукъланыб ауузум бла келечилик айта турама... Уятды, баямлыкъды! Кишини скоймей беш джылны туруб, кишини скоймезге ант этиб тургъанлайыма, арбаны арышы башха арбаны кюбюрюне тирелгенча, бегиб къалдым да. Кесим айтама келечиликни. Хому, огъаймы? Ушатмаймысыз? Керек тюлмюдю? (*Ёрге туруб, эшик таба кетиб башлайды*).

Попова. Тохдагъыз...

Смирнов (*сабырланыб*). Не?

Попова. Айтыр затым джокъду, барыгъыз... Алай болса да тохдагъыз... Огъай, кетигиз, кетигиз, джаным, кетигиз! Кёрюб болмайма сизни! Огъесе, огъай кетмегиз! Мени къаллай бир ачыулу болгъанымы сиз бир билге эдигиз! (*Къолундагъы герохну столгъа атады*). Бармакъларым да кёбдюле бу аман затны тута. (*Асыры ачыуланнъандан къол джаулулгъун джыртады*). Неге сюелиб турасыз? Чыгъыб кетигиз!

Смирнов. Сау къалыгъыз!

Попова. Сау джюрюгюз! (*Кычырады*). Къайры кетиб тебрегенсиз? Тохдагъыз... Алай болса да кетиб огъуна къалыгъыз. Ах къалай кючлю ачыуум барды! Келмегиз къатыма, джууукълашмагъыз!

Смирнов (*Аны къатына келе*). Кеси кесиме къалай кючлю ачыуланама! Биреуню скойюб гимнасистча тобукъланыб турдум да... санларым сууукъсурайдыла... (*Дюрген ауаз бла* Мен сизни сюйеме! Сизни сюерге манъа неге керек эди! Тамбла къозлау телерге керекди, бичен чалыныб

башланнъанды, аланы юслерине да сиз къошулуб... (*къолу бла белинден къучакълайды*). Бу затны кесиме ёмюр къыяматда кечмем...

Попова. Кетигиз къатымдан, кетигиз! Къолларыгъызна ары къоратыгъыз. Мен сизни кёрюб болмайма! Ат-атышыргъа! (*Бир-бирин убба этиб иги кесекни турадыла*).

Х

О л э к и с и, къолунда батасы бла Лука, басхасы бла садовник, сенеге бла арбачы, къязыкълары бла да бир талай адам.

Лука (*убба этишиб тургъанларын кёрюб*). Ай аллах! (*Пауза*).

Попова (*эки кёзюн энишге ийиб*). Лука, айтыргъа унутуб къоярса, бюгюн ат орунда Тобиге зынтхыдан бир зат да бермесинле. *Джабыу*.

Б А Ш Л А Р Ы

Къабдагъты адам (Байрамукъланы Б. кёчюргенди)	3
Акъманътылай (Байрамукъланы Б. кёчюргенди)	18
Садакъачы (Хубийланы О. кёчюргенди)	24
Хамелеон (Къобанланы Д. кёчюргенди)	30
Крест (Къобанланы Д. кёчюргенди)	34
Къууанч (Къобанланы Д. кёчюргенди)	35
Кетди (Къобанланы Д. кёчюргенди)	38
Адамны ит бла ушагъты (Къобанланы Д. кёчюргенди)	40
75000 (Къобанланы Д. кёчюргенди)	43
Бушуу (Къобанланы Д. кёчюргенди)	49
Джанчыкъ (Сылпагъарланы И. кёчюргенди)	55
Джашчыкъла (Сылпагъарланы И. кёчюргенди)	70
Печенег (Сылпагъарланы И. кёчюргенди)	77
Ат тукъум (Джанибекланы С. кёчюргенди)	89
Хирургия (Джанибекланы С. кёчюргенди)	93
Джукъум келеди (Джанибекланы С. кёчюргенди)	97
Душманла (Байрамкъулланы А. кёчюргенди)	104
Айю (Байчораланы М. кёчюргенди)	118

Антон Павлович Чехов

Р а с с к а з ы

На карачаевском языке

Редактор Д. Х. Кубанов.

Художник И. И. Харсекин.

Художественный редактор М. П. Бертник.

Технический редактор Э. Т. Темирова.

Корректор Р. И. Ижаева.

Сдано в набор 26-V-1962 г. Подписано к печати 27-XI-1962 г.

Формат 60x84¹/₁₆. Ф. п. л. 8,5. Усл. п. л. 7,7. Уч.-изд. л. 6,8.

Тираж 1000 экз. Заказ № 2454. Цена 20 коп.

Карачаево-Черкесское книжное издательство, г. Черкесск, ул. Ленина, 35-а.
Черкесская типография, г. Черкесск, ул. Комсомольская, 32.

Бағасы 20 кап.